

DOBITNIK NOBELOVE NAGRADE ZA MIR

ELIE WIESEL

NOĆ

«Kroz Wieselove oči vidimo ono najgore i ono najbolje
u čovjeku. Njegova mi hrabrost daje snagu»
Oprah Winfrey

SVJETSKI
BESTSELER

Znanje

ELIE WIESEL
Noć

Predgovor Eliea Wiesela novom izdanju

Da sam o svojem životu morao napisati samo jednu knjigu, to bi bila ova knjiga. Kao što prošlost živi u sadašnjosti, sve moje knjige koje su slijedile Noć, u dubokom smislu, nose njezin znak, i to jednako vrijedi za knjige koje se bave biblijskim, talmudskim i hasidskim temama: one se ne će razumjeti ako se nije pročitala ova knjiga.

Zašto sam je napisao?

Da ne bih postao luđakom ili, naprotiv, da bih to postao i tako bolje razumio ludilo, veliko, užasno ludilo, ono koje je nekoć provalilo u povijest i svijest čovječanstva što se kolebalo između moći zla i patnje njegovih žrtava?

Je li to bilo zato da se ljudima ostave riječi, sjećanja kao sredstva koja će pružiti bolje izgleda da se izbjegne ponavljanje povijesti s neumoljivom sklonosti prema nasilju?

Ili pak, je li to opet bilo sasvim jednostavno zato da se ostavi trag kušnje koju sam podnio u dobi kad adolescent ne poznaje smrt i zlo osim onoga što otkrije u knjigama?

Neki mi čitatelji kažu da sam preživio samo zato da napišem ovaj tekst. Ja nisam u to uvjeren. Ne znam kako sam preživio; previše slab i previše plašljiv, ništa nisam za to učinio. Reći da je to bilo čudo? To ne bih rekao. Da je nebo moglo ili htjelo učiniti čudo u moju korist, moglo ga je ili moralo isto toliko učiniti za druge, zaslužnije od mene. Mogu dakle zahvaliti samo slučaju. Međutim, pošto sam preživio, zapada me priopćiti smisao mog preživljenja. Jesam li radi prikazivanja toga smisla stavio na papir jedno iskustvo gdje ništa nije imalo smisla?

Uistinu, moram uzmaknuti i priznati da ne znam, ili da više ne znam što sam htio postići u svojoj nakani. Znam samo da bez ovoga djelca moj književni život, ili jednostavno moj život, ne bi bio ono što jest: život svjedoka koji moralno i humano vjeruje da je dužan spriječiti

neprijatelja da ne odnese postumnu, posljednju pobjedu, brišući svoje zločine iz ljudskog pamćenja.

Jer danas, zahvaljujući autentičnim dokumentima koji do nas stižu iz brojnih izvora, to je jasno: ako su na početku svoje vladavine esesovci pokušali osnovati društvo gdje Židovi ne bi više postojali, na kraju je njihov cilj bio ostaviti za sobom svijet u ruševinama gdje Židovi kao da nikada nisu postojali. Eto zbog čega u Rusiji, u Ukrajini, u Litvi kao i u Bjelorusiji, posvuda gdje su Einsatzgruppen provodile »konačno rješenje« pobivši mitraljezima više od milijun Židova, muškaraca, žena i djece, pošto bi ih bacili u goleme zajedničke rake, koje su kopali sami osuđenici, specijalne jedinice su potom iskapale iz zemlje trupla da ih spaljuju pod vedrim nebom. Tako, po prvi put u povijesti, Židovi, ubijeni dva puta, nisu mogli biti pokopani na grobljima.

Drugim riječima, rat koji su Hitler i njegovi sljedbenici povelili protiv židovskog naroda jednako je ciljao na židovsku vjeru, židovsku kulturu, židovsku tradiciju, to jest na židovsku uspomenu.

Dakako, u određenom trenutku postalo mi je jasno da moram, budući da će se jednog dana suditi Povijesti, svjedočiti za njezine žrtve, ali nisam znao kako da se toga prihvatim. Imao sam previše stvari reći, ali nisam imao riječi da to kažem. Svjestan siromaštva svojih sredstava, vidio sam da se govor pretvara u smetnju. Trebalo je izmisliti nov govor. Kako se mogla rehabilitirati i humanizirati riječ koju je neprijatelj izdao, pokvario i izopačio? Glad, žeđ, strah, transport, razvrstavanje, vatra i dimnjak: te su riječi značile određene stvari, ali u ono vrijeme one su značile nešto drugo. Pišući svojim materinskim jezikom, koji je također bio umoren, zaustavljao sam se kod svake rečenice govoreći sam sebi: »To nije to.« Počinjao sam iznova. S drugim glagolima, drugim slikama, drugim nijemim suzama. To i dalje nije bilo to. Ali »to«, što je to točno? To je ono što se skriva, ono što se zastire da ne bi bilo ukradeno, oteto, oskvrnuto. Činilo mi se da su postojeće riječi, izašle iz rječnika, mršave, jadne, blijede. Koje uporabiti da se ispriča posljednje putovanje u plombiranim vagonima prema nepoznatom? Ili otkriće slaboumna i hladna svijeta gdje je bilo ljudski biti neljudski, gdje su disciplinirani i

kultivirani ljudi u uniformama dolazili da ubijaju, dok su začuđena djeca i iscrpljeni starci stizali onamo da umru? I razdvojenje, u usplamtjeloj noći, prekid svih veza, raspad cijele obitelji, cijele zajednice? I iščeznuće jedne bistre i lijepe židovske djevojčice, zlatnih vlasi i tužna osmijeha, ubijene s majkom, iste noći kad su stigle? Kako ih prizvati a da ne zadrhće ruka i da se srce zauvijek ne raspukne?

Duboko u sebi ovaj svjedok je znao, kao što i sada katkada zna, da se njegovo svjedočenje ne će prihvatiti. Samo oni koji su upoznali Auschwitz znaju što je bilo. Drugi to nikada ne će znati.

Hoće li barem razumjeti?

Hoće li moći razumjeti, oni kojima je ljudska, plemenita i zapovjedna dužnost da štite slabe, ozdravljaju bolesne, vole djecu i poštuju te nalažu da se poštuje mudrost staraca, da, hoće li oni moći razumjeti kako su, u tome prokletom svijetu, gospodari hrlili da muče slabe, da ubijaju bolesne, da mrcvare djecu i starce?

Je li to zbog toga što se svjedok tako loše izražava? Razlog je drukčiji. Nije uzrok vašeg nerazumijevanja to što se on, nespretno, slabo izražava; vaše nerazumijevanje je uzrok što se on tako slabo izražava.

A ipak, u dubini svoga bića on je znao da je u takvoj situaciji zabranjeno šutjeti, iako je teško ako ne i nemoguće govoriti.

Trebalo je dakle ustrajati. I govoriti bez riječi. I pokušati pouzdati se u tišinu koja ih nastanjuje, obavlja i nadilazi. I sve to s osjećajem da šaka pepela ondje, u Birkenauu, teži više nego sve priče o tome mjestu prokletstva. Jer, usprkos svim mojim naporima da rečem neizrecivo, »to nikada nije to«.

Je li to razlog zbog kojega su rukopis — napisan na jidišu pod naslovom A svijet je šutio, preveden najprije na francuski i potom na engleski — odbile sve velike pariške i američke nakladničke kuće, i to unatoč neumornim naporima velikoga François-a Mauriac-a? Nakon mjeseci i mjeseci, i osobnih posjeta, naposljetku je uspio naći izdavača.

Usprkos mojim bezbrojnim precrtavanjima, izvorna verzija na jidišu je dugačka. Jérôme Lindon, legendarni vlasnik male ugledne nakladničke kuće Les Éditions de Minuit, preradio je skraćenu

francusku verziju. Prihvatio sam njegov način sažimanja teksta, jer sam strahovao od svega što je moglo izgledati suvišno. Ovdje se samo bitračuna. Odbijao sam obilje. Više me je plašilo ispričati previše nego reći manje. Isprazniti sjećanje do dna nije nimalo zdravije nego dopustiti da se prelije preko ruba.

Na primjer, priča na jidišu počinje razočaranim razmišljanjem:

U početku je bila vjera, dječaćka; i povjerenje, isprazno; i obmana, opasna. Vjerovali smo u Boga, imali smo povjerenje u čovjeka i živjeli smo u obmani da je u svakoga od nas usađena sveta iskra plamena Prisutnosti, da svatko od nas nosi, u svojim očima i duši, odraz Božje slike i prilike.

To je bio izvor ako ne uzrok svih naših nesreća.

Osim toga, donosim druge ulomke na jidišu. O smrti moga oca, o oslobođenju. Zašto se ne bi uključili u ovo novo izdanje? Previše su osobni, previše intimni možda, moraju ostati između redaka. A ipak.

Ponovno se vidim za vrijeme one noći, jedne od najmučnijih u mojem životu:

»Leizer (Eliazar na jidišu), sine moj, dođi... Želim ti nešto reći... Samo tebi... Dođi, ne ostavljaj me sama... Leizer...«
Čuo sam njegov glas, ulovio smisao njegovih riječi i razumio tragičnu dimenziju trenutka, ali sam ostao na mjestu.

Bila je to njegova posljednja želja — da me ima kraj sebe u času agonije, dok se njegova duša otimala iz izmučenog tijela — ali ja je nisam uslišio.

Hvatao me strah.

Strah od batina.

Eto zbog čega sam se oglušio na njegov plač.

Umjesto da žrtvujem svoj prljavi truli život i dođem k njemu, uzmem ga za ruku, ohrabrim ga, pokažem mu da nije napušten, da sam sasvim blizu njega, da osjećam njegovu tugu, umjesto svega toga ostao sam ispružen na ležaju i molio Boga da otac prestane zvati moje ime, da prestane vapiti kako ne bih dobio batine od odgovornih u bloku.

Ali moj otac nije više bio svjestan.

Njegov cmizdrav i mutan glas nastavio je probijati tišinu i zvao je mene, samo mene.

Tada? Esesovac se razbjjesnio, primaknuo se mojem ocu i udario ga po glavi: »Umukni, starče! Umukni!«

Moj otac nije osjećao udarce palice; ja, ja sam ih osjetio. A ipak nisam reagirao. Pustio sam esesovca da tuče mog oca. Pustio sam svog ostarjela oca da sam bude na umoru. Još gore: ljutio sam se na njega jer je stvarao buku, plakao, izazivao udarce...

»Leizer! Leizer! Dođi, ne ostavljaj me sama...«

Njegov glas mi je stizao iz tolike daljine, i tolike blizine.

Ali ja se nisam pomaknuo.

Nikada to ne ću sebi oprostiti.

Nikada ne ću oprostiti svijetu što me je ondje stjerao, što je od mene načinio drugog čovjeka, što je u meni probudio đavla, najniži duh, najdivljiji nagon.

(...)

Njegova posljednja riječ bilo je moje ime. Poziv.

A ja nisam odgovorio.

U verziji na jidišu priča ne završava s razbijenim zrcalom, nego prije s pesimističnim razmišljanjem o sadašnjosti:

... I sada, deset godina poslije Buchenwalda, postajem svjestan da svijet zaboravlja. Njemačka je suverena zemlja. Njemačka vojska je uskrsnula. Ilse Koch, sadistica iz Buchenwalda, ima djecu i sretna je. Ratni zločinci šetaju se ulicamu Hamburga i Munchena. Prošlost je izbrisana, posluna u zaborav.

Nijemci i antisemiti govore svijetu da je cijela ta pripovijest o šest milijuna pobijenih Židova samo legenda a svijet će, u svojoj bezazlenosti, povjerovati — ako ne danas, onda sutra ili prekosutra...

... Nisam dovoljno naivan da pomišljam kako će ova knjiga promijeniti tijek povijesti i prodrmati savjest čovječanstva.

Knjiga nema više moć kakvu je nekada imala.

Oni koji su šutjeli jučer šutjet će i sutra.

Drugo pitanje koje bi čitatelj imao pravo da nam postavi: čemu ovo novo izdanje, kad postoji prvo izdanje već četrdeset pet godina? Ako ono nije dovoljno vjerno ili dobro, zašto se toliko dugo čekalo da se zamijeni drugim koje će biti bolje i bliže originalu?

Ovo što kažem za engleski prijevod vrijedi i za francuski. Trebam li podsjetiti da sam u ono doba bio nepoznat početnik i da je moj engleski, kao uostalom i moj francuski, još bio manjkav? Čim me je Georges Borchardt, agent kuće Les Éditions de Minuit, izvijestio da je jedan londonski nakladnik našao prevoditeljicu, ja sam mu zahvalno odgovorio. Pročitao sam prijevod i činilo mi se da zadovoljava. Poslije ga nisam ponovno čitao. U međuvremenu su neka druga moja djela imala sreću da ih je prevela Marion, moja supruga. Kao izvanredna prevoditeljica, poznavala je moj glas i znala ga prenijeti bolje nego itko drugi. Imao sam sreće: kad su je pozvali nakladnici Farrar, Strauss and Giroux da priredi novi prijevod, ona je to prihvatila. Uvjeren sam da će joj čitatelji zbog toga biti zahvalni. Zahvaljujući njoj mogao sam tu i tamo ispraviti poneki pogrešan izraz ili dojam. Na primjer: opisujem prvo noćno putovanje u plombiranim vagonima i spominjem kako su neke osobe iskoristile mrak da obave spolni čin. To je pogrešno.

U tekstu na jidišu kažem kako su »mladići i djevojke dopustili da njima ovladaju probuđeni erotski nagoni«. Provjerio sam kod nekoliko apsolutno sigurnih izvora. U vlaku su sve obitelji još bile na okupu. Nekoliko tjedana geta nije moglo toliko iskvariti naše ponašanje da bismo prekršili starinske običaje, navike i zakone. Moguće je da je bilo nespretnih doticaja. To je bilo sve. Ništa nije išlo dalje od toga. Ali onda, zašto sam to rekao na jidišu i dopustio da se prevede na francuski i engleski? Jedino moguće objašnjenje: govorim o samom sebi. Osuđujem sama sebe. Zamišljam da kao adolescent u punom pubertetu, iako duboko pobožan, nisam mogao odoljeti erotskom maštanju koje je obogaćivala tjelesna blizina između muškaraca i žena.

Drugi primjer, manji: radilo se o skraćivanju. Podsjećajući na improviziranu zajedničku molitvu, uvečer na Roš hašanu,

pripovijedam da sam pošao potražiti oca da mu poljubim ruku kao što sam činio kod kuće; zaboravio sam spomenuti da smo se bili izgubili u gomili. Marion je, uvijek puna brige za točnost, otkrila i tu pojedinost.

Kada tako kažem, čitajući ponovno to svjedočanstvo, s tolike udaljenosti, opažam da sam dobro učinio što nisam predugo čekao. S godinama sam se iznenadio — pogriješno — posumnjavši u određene epizode. Pripovijedam o svojoj prvoj noći ondje. Otkriće stvarnosti unutar bodljikave žice. Upozorenja jednog starog zatočenika savjetovala su nam da lažemo o svojoj dobi: moj otac se morao pomladiti a ja postarati. Razdvajanje. Hod prema dimnjacima uronjenim u ravnodušno nebo. Dojenčad koju su bacali u rupu iz koje je sukljao plamen... Nisam precizirao jesu li bila živa, ipak sam tako vjerovao. Zatim sam sâm sebi govorio: ne, bila su mrtva, inače bih bio izgubio razum. A ipak, vidjeli su ih drugovi iz logora, kao i ja: bila su živa dok su ih bacali u plamen. Potvrdili su to povjesničari kao Telford Taylor. A nisam poludio. Taj košmarni prizor pojavit će se u novom izdanju.

Prije nego što zaključim ovaj uvod, čini mi se da je važno podcrtati moje uvjerenje kako svaka knjiga, jednako kao bića, ima vlastitu sudbinu. Jedni to zovu tugom, drugi radošću. Događa se da isto djelo upozna oboje.

Gore sam opisao teškoće koje je Noć ovdje susretala od svoga objavljivanja, prije četrdeset pet godina. Unatoč povoljnoj kritici, knjiga se loše prodavala. Tema, ocijenjena kao morbidna, nikoga nije zanimala. Ako bi je koji rabin spomenuo u propovijedima, uvijek se našao netko da se požali: »Čemu opterećivati djecu tugom iz prošlosti?« Poslije su se stvari promijenile. Moj mali svezak doživljava prijam koji nisam očekivao. Danas ga naročito čitaju mladi u razredima i na sveučilištu. I mnogobrojni su.

Kako objasniti tu pojavu? Ponajprije, treba je pripisati promjeni koja se dogodila u mentalitetu široke javnosti. Ako su pedesetih i šezdesetih godina odrasli ljudi rođeni prije ili za vrijeme rata pokazivali svojevrstu nesvjesnu i popustljivu ravnodušnost prema onome što se tako osiromašeno naziva Holokaustom, to sada više nije istina.

U ono je vrijeme malo nakladnika imalo hrabrosti objavljivati knjige na tu temu. U naše doba svi ih redovito objavljuju, a neki svakog mjeseca. To vrijedi i za akademski svijet. U ono doba malo je srednjih ili viših škola imalo predavanja na tu temu. Danas je školski programi posvuda uključuju. I ta predavanja spadaju među najpopularnija.

Tema Auschwitza već je postala dijelom opće kulture. Filmovi, kazališni komadi, romani, međunarodne konferencije, izložbe, godišnje ceremonije uz sudjelovanje najviših ličnosti u zemlji: tema je postala nezaobilazna. Najsnažniji je primjer Muzeja Holokausta u Washingtonu: više od dvadeset dva milijuna ljudi posjetilo ga je od otvorenja 1993.

Svjestan da se generacija preživjelih iz dana u dan smanjuje, suvremeni student ili čitatelj ostaje očaran njihovim pamćenjem.

Jer na višem i krajnjem stupnju, riječ je o pamćenju, o njegovim izvorima i širini kao i o njegovu ishodu. Ponavljam: njegova se obilnost izvrgava opasnosti da bude jednako štetna kao i njegovo osiromašenje. Između to dvoje, naša je dužnost izabrati mjeru nadajući se stalno da će biti bliska istini.

Za preživjeloga koji želi biti svjedokom problem ostaje jednostavan: njegova je zadaća svjedočiti za mrtve koliko i za žive, a naročito za buduće naraštaje. Nemamo pravo lišiti ih prošlosti koja pripada zajedničkom pamćenju.

Zaborav bi značio opasnost i uvredu. Zaboraviti mrtve bilo bi ubiti ih po drugi put. A ako nitko nije odgovoran za njihovu prvu smrt, osim ubojica i njihovih pomagača, mi smo odgovorni za drugu.

Katkada me pitaju znam li »odgovor na Auschwitz«; odgovaram da ga ne znam; ne znam ni ima li tragedija takvih razmjera odgovor. Ali znam da postoji »odgovor« u odgovornosti.

Kad se govori o tom razdoblju prokletstva i tame, tako bliskom i tako dalekom, »odgovornost« je ključna riječ.

Ako se svjedok prisilio i izabrao svjedočiti, to je zbog današnjih mladih, zbog djece koja će se sutra roditi: on ne želi da njegova prošlost postane njihovom budućnošću.

Elie Wiesel

Proslov Françoisa Mauriaca

Često me posjećuju strani novinari. Ja ih se pribojavam, rastrgan između želje da iskažem svu svoju misao i straha da dadem oružje sugovorniku čiji mi osjećaji prema Francuskoj nisu poznati. U tim susretima nikada ne zaboravljam biti na oprezu.

Toga jutra, mladi Izraelac koji me je intervjuirao za jedne novine iz Tel Aviva nadahnuo me od samog početka simpatijom protiv koje se nisam morao dugo braniti, jer je naš razgovor vrlo brzo dobio osobni obrat. U njemu sam počeo obnavljati uspomene iz vremena okupacije. Ne događa se uvijek da na nas najviše djeluju okolnosti u koje smo bili izravno umiješani. Svojem mladom posjetitelju priznao sam da me nijedan prizor iz tih tmurnih godina nije toliko obilježio kao oni vagoni puni židovske djece, na željezničkoj postaji Austerlitz... Nisam ih ni vidio svojim očima, ali opisala mi ih je supruga, i sada prepuna užasa koji je zbog toga osjetila. Tada ništa nismo znali o nacističkim metodama istrjebljenja. I tko ih je mogao zamisliti! Ali ona janjad otrgnuta od majke, to je već nadmašivalo ono što smo mislili da je moguće. Vjerujem da sam toga dana prvi put dodirnuo tajnu nepravde čije će otkriće obilježiti svršetak jedne ere i početak druge. San koji je zapadni čovjek začeo u 18. stoljeću, povjerovavši da vidi njegovu zoru 1789. godine, koji se, sve do 2. kolovoza 1914., ojačavao napretkom prosvjetiteljstva, otkrićima znanosti, taj san se naposljetku za mene raspršio pred onim vagonima u koje su bili natrpani mali dječaci — a ipak sam bio tisuću milja daleko od pomisli da će završiti u plinskoj komori i krematoriju.

Eto to sam morao priznati onom novinaru. Uzdahnuo sam. »Koliko sam puta pomislio na onu djecu!« On mi je rekao: »Ja sam jedno od njih.« On je bio jedno od njih! Vidio je kako nestaju njegova majka, obožavana sestra i svi njegovi, osim oca, u peći koja se punila živim stvorenjima. A što se tiče njegova oca, morao je pribivati njegovu mučeništvu, iz dana u dan, njegovoj agoniji i smrti. Kakva smrt! Ova knjiga kazuje njezine okolnosti i prepuštam da je otkriju

čitatelji koji bi trebali biti mnogobrojni kao čitatelji dnevnika Anne Frank — i kojim je čudom samo dijete njoj umaknulo.

Ali za ovo svjedočenje, koje dolazi poslije tolikih drugih i koje opisuje strahotu zbog koje bismo mogli povjerovati da nam ništa više ne ostaje nepoznato, ovdje ipak tvrdim da je različito, iznimno, jedinstveno. Ono što se događa Židovima gradića u Transilvaniji zvanog Sighet, njihovo sljepilo pred sudbinom koju su mogli na vrijeme izbjeći i kojoj su se s nepojmljivom pasivnošću sami predali, gluhi na upozorenja, na preklinjanja jednog svjedoka koji je umaknuo pokolju i koji im kazuje što je vlastitim očima vidio, ali oni odbijaju to povjerovati i drže da je poludio — ti podatci su sigurno bili dostatni da nadahnu djelo s kojim se nijedno drugo, čini mi se, ne može usporediti.

Mene je ipak ova izvanredna knjiga kosnula iz drugog aspekta. Dijete koje nam ovdje pripovijeda svoju povijest bilo je Božji odabranik. Živjelo je, otkad pamti za sebe, samo za Boga, hranjeno Talmudom, žudeći da se uputi u Kabbalu, da se zavjetuje Vječnomu. Jesmo li ikada pomislili na tu posljedicu manje vidljiva užasa, manje upadljivu od drugih strahota — ipak najgoru od svih, nama koji imamo vjeru: smrt Boga u toj dječjoj duši koja u jednom hipu otkriva apsolutno zlo?

Pokušajmo pojmiti što se zbiva u njemu, dok njegove oči promatraju kako se na nebu razilaze kolutovi crna dima što suklja iz peći u koju će njegova sestrice i majka biti gurnute poslije tisuća drugih: »Nikada ne ću zaboraviti tu noć, prvu noć u logoru koja je od mojeg života napravila jednu dugačku i sedam puta zasunjenu noć. Nikada ne ću zaboraviti onaj dim. Nikada ne ću zaboraviti sitna lica djece čija sam tijela vidio kako se pretvaraju u kolutove ispod nijemog plavetnila. Nikada ne ću zaboraviti one plamenove koji su zauvijek spalili moju vjeru. Nikada ne ću zaboraviti onu noćnu tišinu koja me je za vječnost lišila želje da živim. Nikada ne ću zaboraviti one trenutke koji su umorili moga Boga i moju dušu, i moje snove što su poprimili lice pustinje. Nikada ne ću to zaboraviti, makar bio osuđen živjeti dugo kao sam Bog. Nikada.«

Tada sam shvatio što mi se od samog početka svidjelo kod mladog Izraelca: onaj pogled uskrsnula Lazara, a ipak i dalje zarobljenika

mračnih obala kojima je lutao, posrćući preko obeščašćenih trupla. Za njega je Nietzscheov krik izražavao gotovo fizičku stvarnost: Bog je mrtav, Bog ljubavi, blagosti i utjehe, Bog Abrahamov, Izakov i Jakovljevi zauvijek je nestao pod pogledom toga djeteta, u dimu ljudskog Holokausta koji je zahtijevala Rasa, najproždrljivija od svih idola. I nad kolikim se pobožnim Židovima nije dogodila ta smrt? Onoga strašnog dana, među strašnim danima, kad je dijete pribivalo vješanju (da!) drugog djeteta koje je imalo, kaže nam, lice nesretna anđela, čulo je nekoga iza sebe kako jeca: »Gdje je Bog? Gdje je? Ta gdje je Bog? A jedan mu je glas u meni odgovorio: Gdje je? Evo ga — obješen je ovdje, na ovim vješalima!«

Posljednjeg dana židovske godine dijete sudjeluje u svečanom obredu Roš hašane. Čuje one tisuće robova kako kliču u jedan glas: »Blagoslovljeno ime Vječnoga!« Još donedavna padao je ničice, i on, s kakvim obožavanjem, s kakvim strahom, s kakvom ljubavi! A danas, on ustaje, suprotstavlja se. Stvorenje poniženo i uvrijeđeno onkraj svega što može pojmiti duh i srce, izaziva slijepo i gluho božanstvo: »Danas, nisam više preklinjao. Nisam više bio sposoban uzdisati. Osjećao sam se naprotiv veoma jakim. Bio sam tužitelj. A optuženik: Bog. Moje su se oči otvorile i bio sam sâm, užasno sam na svijetu, bez Boga, bez čovjeka. Bez ljubavi i milosrđa. Bio sam već samo pepeo, ali sam se osjećao jačim od toga Svemogućega uz kojega su toliko dugo vezali moj život. Usred te molitvene skupštine bio sam poput nekog stranog promatrača.«

A ja, koji sam vjerovao da je Bog ljubav, što sam mogao odgovoriti svojem mladom sugovorniku čije je plavo oko zadržalo odraz one anđeoske tuge što se jednog dana pojavila na licu obješenog djeteta? Što sam mu rekao? Jesam li mu govorio o onom Izraelcu, onom bratu koji mu je možda bio sličan, onom raspetomu čiji je križ osvojio svijet? Jesam li mu tvrdio kako je ono što je za njega bio kamenom spoticanja za mene postao kamenom zaglavnim, i da sukladnost između križa i ljudske patnje ostaje u mojim očima ključ one nedokučive tajne u kojoj se izgubila njegova dječji vjera? Sion je ipak ponovno ustao iz krematorijai kosturnica. Židovski narod je uskrsnuo između tih milijuna mrtvih. Preko njih on iznova živi. Ne znamo cijenu ni jedne jedine kapi krvi, jedne jedine suze. Sve je

milost. Vječni je Vječni, posljednja riječ za svakoga od nas pripada njemu. Eto to sam morao reći židovskom djetetu. Ali mogao sam ga samo zagrliti plačuci.

Prvo poglavlje

Zvali su ga Moše Podvornik, kao da u životu nije imao prezimena. Bio je za sve poslove u jednoj hasidskoj sinagogi. Židovi u Sighetu — tomu gradiću u Transilvaniji gdje sam proveo djetinjstvo — jako su ga voljeli. Bio je vrlo siromašan i bijedno je živio. Stanovnici moga grada, općenito, ako su i pomagali siromahe, nisu ih voljeli. Moše Podvornik je bio iznimka. Nikomu nije dosađivao. Njegova nazočnost nikomu nije smetala. Potpuno je ovladao umijećem da bude beznačajan, da postane nevidljiv.

Fizički je bio nespretan poput klauna. Svojom stidljivošću siročeta pobuđivao je osmijeh. Volio sam njegove velike sanjarske oči, izgubljene u daljini. Malo je govorio. Pjevao je; zapravo pjevušio. Mrvice koje su se mogle uloviti govorile su o patnji božanstva, o prognanstvu Providnosti koja će, prema Kabali, svoje oslobođenje dočekati u oslobođenju čovjeka.

S njim sam se upoznao potkraj 1941. Imao sam gotovo trinaest godina. Bio sam duboko pobožan. Po danu sam učio Talmud, a noću sam trčao u sinagogu da plačem nad uništenjem Hrama.

Jednog sam dana pitao oca da mi nađe učitelja koji bi me mogao voditi u učenju Kabale.

— Premlad si za to. Tek u tridesetoj godini, rekao je Majmonides, imamo pravo otisnuti se u svijet pun pogibli i misticizma. Najprije moraš naučiti osnovne predmete koje ti jednako valja razumjeti.

Moj otac je bio učen čovjek, nimalo sentimentaln. ~ Nikakve srdačnosti, čak ni u obitelji. Više se bavio drugima nego svojim. Židovska zajednica u Sighetu gajila je prema njemu veliko poštovanje; često su se s njim savjetovali o javnim poslovima pa čak i o privatnim stvarima. Bilo nas je četvero djece. Hilda, najstarija; zatim, Bea; ja sam bio treći, i sin jedinac; mezimica, Judita.

Moji su roditelji držali trgovinu. U njihovu poslu pomagale su im Hilda i Bea. Moje mjesto je bilo u kući učenja, govorili su.

Nema u Sighetu kabalista — ponavljao je otac.

Htio je tu ideju istjerati iz moga duha. Ali uzalud.

Sâm sam našao učitelja u osobi Moše Podvornika.

Promatrao me je jednog dana dok sam se molio, u sumrak.

— Zašto plačeš kad se moliš? — upitao me je, kao da me poznaje već dugo vremena.

— Ništa o tome ne znam — odgovorio sam jako uznemiren.

To se pitanje nikada nije pojavilo u mojem duhu. Plakao sam zbog toga... zbog toga što je nešto u meni potvrđivalo potrebu da plačem. Ništa više nisam znao.

— Zašto sam se molio? Čudno pitanje. Zašto sam živio? Zašto sam disao?

— Ništa o tome ne znam — rekao sam mu, još više uznemiren i zbunjen. — Ništa o tome ne znam.

Od toga dana često sam ga viđao. Objašnjavao mi je s velikom upornosti da svako pitanje ima snagu koje više nema u odgovoru...

Čovjek se uzdiže k Bogu kroz pitanja koja mu postavlja — volio je ponavljati. — Eto pravog razgovora.

Čovjek pita a Bog odgovara. Ali njegovi odgovori, njih ne razumijemo. Ne možemo ih razumjeti. Jer dolaze iz dubine duše i u njoj ostaju do smrti. Pravi odgovori, Eliezer, njih ćeš naći samo u sebi.

— A zašto se ti moliš, Moše? — upitao sam ga.

Molim Boga koji je u meni da mi dade snage da mu mogu postaviti prava pitanja.

Tako smo se razgovarali gotovo svake večeri. Ostajali smo u sinagogi pošto bi je svi vjernici napustili, sjedeći u tami gdje je još treperila svjetlost pokoje nedogorjele svijeće.

Jedne večeri rekao sam mu koliko sam nesretan što u Sighetu ne mogu naći učitelja koji bi me uputio u Žohar, u kabalističke knjige, u tajne židovske mistike. On se samilosno nasmiješio. Poslije duge tišine rekao mi je:

Postoje tisuću i jedna vrata da se uđe u vrt mistične istine. Svako ljudsko biće ima svoja vrata. Čovjek se ne smije prevariti i htjeti ući u vrt kroz vrata koja nisu njegova. To je opasno za onoga tko ulazi i za one koji se ondje već nalaze.

I duge mi je sate govorio Moše Podvornik, sighetski ubogar, o jasnoćama i tajnama Kabale. S njim sam započeo svoj obred upućivanja. Skupa smo čitali po desetke puta jednu te istu stranicu Žohara. Ne zato da bismo je naučili napamet, nego da iz nje izvučemo samu bit božanstva.

I tijekom tih večeri stjecao sam pouzdanje da će me Moše Podvornik sa sobom odvesti u vječnost, u ono vrijeme gdje pitanje i odgovor postaju JEDNO.

Potom su jednog dana protjerali iz Sigheta Židove tuđince. I Moše Podvornik je bio tuđinac.

Gorko su plakali dok su ih mađarski žandari utrpavali u stočne vagone. I mi smo plakali na odlaznom peronu. Vlak je iščeznuo na obzoru; iza njega je ostao samo gust i prljav dim.

Čuo sam jednog Židova kako iza mene kaže, uzdišući:

— Što ćete? Takav je rat...

Prognanici su brzo zaboravljeni. Nekoliko dana poslije njihova odlaska govorilo se da se nalaze u Galiciji gdje rade, da su čak zadovoljni svojom sudbinom.

Dani su prolazili. Tjedni, mjeseci. Život se vratio u kolotečinu. Miran i ohrabrujući vjetar puhao je u svim domovima. Trgovci su dobro poslovali, učenici su živjeli sa svojim knjigama i djeca su se igrala na ulici.

Jednog dana, ušavši u sinagogu, opazio sam kako u klupi blizu vrata sjedi Moše Podvornik.

Ispričao je priču o sebi i svojim sudruzima. Vlak s prognanicima prešao je mađarsku granicu i na poljskom teritoriju prešao u nadležnost Gestapoa. Ondje se zaustavio. Židovi su se morali iskrcati i popeti se na kamione. Kamioni su se uputili prema nekoj šumi. Natjerali su ih da siđu. Natjerali su ih da iskopaju široke rovove. Kad su oni završili svoj posao, pripadnici Gestapoa počeli su svoj. Bez strasti, bez mržnje, ubijali su svoje zatočenike. Svaki se morao približiti rupi i okrenuti zatiljak. Djecu su bacali u zrak i gađali ih iz strojica. Bilo je to u galicijskoj šumi, blizu Kolomaje. Kako se on, Moše Podvornik, uspio spasiti? Čudom. Bio je ranjen u nogu, mislili su da je mrtav...

Danima i noćima išao je od jedne židovske kuće do druge i kazivao priču o Malki, djevojci koja je umirala tri dana, i priču o Tobiji, krojaču, koji je molio da ga ubiju prije sinova...

Bio se promijenio, Mose. U njegovim se očima nije više odražavala radost. Nije više pjevao. Nije mi više govorio o Bogu ili Kabali, nego samo o onome što je vidio. Ljudi nisu htjeli vjerovati u njegove priče, nisu ih željeli ni slušati.

Pokušava nas navesti da se sažalimo nad njegovom sudbinom. Kakva mašta...

Ili pak:

— Jadnik, poludio je.

A on je plakao:

— Židovi, slušajte me. To je sve što želim. Nikakav novac, nikakvo sažaljenje. Nego da me čujete — kričao je u sinagogi, između sutonske i večernje molitve.

Ni ja mu nisam vjerovao. Sjedio sam često u njegovu društvu, uvečer poslije službe, i slušao njegove priče, stalno pokušavajući razumjeti njegovu tugu. Osjećao sam samo sažaljenje prema njemu.

— Misle da sam poludio — mrmljao je, a suze, kao kapi voska, tekle su mu iz očiju.

Jednom sam mu postavio pitanje:

— Zašto toliko želiš da povjeruju u ono što govoriš? Da sam na tvome mjestu, meni bi bilo svejedno vjeruju li ili ne...

Zatvorio je oči, kao da želi pobjeći vremenu:

— Ti ne razumiješ — rekao je zdvojno. — Ti ne možeš razumjeti. Ja sam se spasio, čudom. Uspio sam se ovamo vratiti. Odakle sam dobivao tu snagu? Htio sam se vratiti u Sighet da vam ispričam svoju smrt. Da se možete pripremiti dok još ima vremena. Život? Ja više ne držim do života. Ja sam sâm. Ali sam se htio vratiti, da vas upozorim. A evo: nitko me ne sluša...

Bilo je to potkraj 1942.

Život je potom opet postao uobičajen. Radio London, koji smo slušali svake večeri, javljao je radosne vijesti: svakidašnje bombardiranje Njemačke, Staljingrad, pripremanje druge fronte, a mi, Židovi u Sighetu, očekivali smo bolje dane koji sada ne će više kasniti.

Nastavio sam posvećivati se svojem učenju. Po danu Talmud, po noći Kabala. Moj otac se bavio trgovinom i zajednicom. Moj djed je bio došao da s nama provede Novu godinu da bi mogao pribivati službama slavnog rabina iz Borschea. Moja majka je počela sanjariti kako je krajnje vrijeme da se nađe prikladan momak za Hildu.

Tako je protekla godina 1943.

Proljeće 1944. Sjajne vijesti s ruske fronte. Nije više bilo nikakve sumnje u pogledu njemačkog poraza. Bilo je to samo pitanje vremena; mjeseci ili tjedana, možda.

Drveće je bilo u cvatu. Bila je to godina kao tolike druge, sa svojim proljećem, sa zarukama, vjenčanjima i rođenjima.

Ljudi su govorili:

— Crvena armija napreduje divovskim koracima... Hitler ne će biti sposoban da nam nanese zlo, čak ako bude i htio...

Da, sumnjali smo čak i u njegovu volju da nas istrijebi.

Zar bi išao istrijebiti čitav jedan narod? Istrijebiti pučanstvo rasuto po tolikim zemljama? Tolike milijune ljudi! Kojim sredstvima? I to usred dvadesetog stoljeća!

Tako je ljude zanimalo sve — strategija, diplomacija, politika, cionizam — samo ne njihova vlastita sudbina.

Čak je i Moše Podvornik bio zašutio. Bio je umoran od govorenja. Lutao je po sinagogi ili ulicama, oborenih očiju, pogrbljenih leđa, izbjegavajući gledati u ljude.

U to je doba još bilo moguće kupiti dozvole za emigriranje u Palestinu. Zatražio sam od oca da sve prodamo, da se svega riješimo i otputujemo.

— Ja sam prestar, sine — odgovorio mi je. — Prestar da započnem nov život. Prestar da krenem od ništice u dalekoj zemlji...

Radio Budimpešta je objavio da je fašistička stranka preuzela vlast. Horthy Miklós bio je prisiljen zatražiti od jednog vođe stranke Nyilas da sastavi novu vladu.

To još nije bilo dovoljno da nas uznemiri. Čuli smo da se govori o fašistima, naravno, ali to je još bio apstraktan pojam. Bila je to samo promjena ministarskog kabineta.

Sutradan, još jedna uznemirujuća vijest: njemačke su trupe, uz pristanak vlade, provalile na mađarski teritorij.

Počela se buditi uznemirenost, tu i tamo. Jedan od naših prijatelja, Berkovitz, vrativši se iz prijestolnice, ispričao nam je:

Židovi u Budimpešti žive u atmosferi straha i terora. Antisemitski izgredi događaju se svaki dan, na ulicama, u vlakovima. Fašisti napadaju židovske trgovine, sinagoge. Situacija počinje postajati veoma ozbiljna...

Te su se vijesti proširile Sighetom brzinom munje. Uskoro se o tome posvuda govorilo. Ali ne zadugo. Ubrzo se opet rađao optimizam:

Nijemci ne će dovdje doći. Ostat će u Budimpešti. Zbog strateških razloga, političkih razloga...

Još nisu bila prošla tri dana kad su se vozila Njemačke vojske pojavila na našim ulicama.

Zebnja. Njemački vojnici — s čeličnim kacigama i svojim znakom, mrtvačkom lubanjom.

Ipak naš prvi dojam o njemačkim vojnicima ulijevao je više ohrabrenja. Oficiri su bili razmješteni po kućama, čak i kod Židova. Njihovo držanje prema domaćinima bilo je rezervirano ali pristojno. Nikada nisu zahtijevali nemoguće, nisu stavljali neobvezujuće primjedbe, i katkada bi se čak nasmiješili domaćici. Jedan njemački oficir stanovao je u zgradi sučelice našem domu. Imao je sobu kod obitelji Kahn. Govorilo se da je šarmantan čovjek: smiren, simpatičan i ugladen. Treći dan nakon useljenja donio je gospođi Kahn kutiju čokolade. Optimisti su likovali:

— I onda? Što smo govorili? Niste željeli povjerovati. Eto tih vaših Nijemaca. Što mislite o njima? Gdje je njihova slavna okrutnost?

Nijemci su već bili u gradu, fašisti su već bili na vlasti, presuda je već bila izrečena, a sighthetski Židovi još su se smiješili.

Osam pashalnih dana.

Bilo je predivno vrijeme. Moja majka je bila zaposlena u kuhinji. Nije više bilo otvorenih sinagoga. Ljudi su se skupljali po privatnim kućama: nije trebalo izazivati Nijemce. Praktično je svaki stan postao mjestom molitve.

Pili smo, jeli smo, pjevali smo. Biblija nam je nalagala da uživamo tijekom osam blagdana, da budemo sretni. Ali u tome nije više bilo

srca. Srce je jače kucalo već nekoliko dana. Željeli smo da blagdani prođu, da više ne budemo prinuđeni igrati tu komediju.

Sedmoga pashalnog dana zastor se dignuo: Nijemci su uhitili prvake židovske zajednice.

Od toga časa sve se odvijalo s velikom brzinom. Počeo je put prema smrti.

Prva mjera: Židovi ne će imati pravo napustiti prebivalište tijekom tri dana, pod prijetnjom smrtne kazne.

Moše Podvornik je došao trčeći k nama i viknuo mojem ocu:

Ja sam vas upozoravao...

I odjurio je ne čekajući odgovora.

Istog dana mađarska je policija provalila u sve židovske kuće u gradu: Židov više nije imao pravo posjedovati zlato, nakit, vrijedne predmete; sve se moralo predati vlastima, pod prijetnjom smrtne kazne. Moj otac je sišao u podrum i zakopao našu imovinu.

Majka se kod kuće nastavila baviti svojim poslovima. Zaustavljala se katkada da nas pogleda, bez riječi.

Kad su prošla ta tri dana, nova naredba: svaki Židov mora nositi žutu zvijezdu.

Ugledni ljudi iz zajednice došli su k mojem ocu — koji je imao veza u visokim krugovima mađarske policije — da ga upitaju što misli o situaciji. Ocu se nije činila previše crnom, ili pak nije htio obeshrabriti ostale, stavljati soli na njihove rane:

Žuta zvijezda? Pa što? Od toga se ne umire...

(Jadni oče! Od čega si ti onda umro?) Ali već su se oglašavale nove naredbe. Nismo više imali prava ući u restorane, u kavane, putovati željeznicom, poći u sinagogu, izaći na ulicu poslije šest uvečer.

Zatim je došao geto.

Dva su geta stvorena u Sighetu. Jedan velik, u središtu grada, zauzimao je četiri ulice, i drugi manji, prostirao se na nekoliko uličica, u predgrađu. Ulica u kojoj smo mi stanovali, Zmijska ulica, nalazila se na području prvog geta. Ostali smo dakle u svojoj kući. Ali kako je bila na uglu, prozori koji su gledali na izvanjsku ulicu morali su se

zakovati. Prepustili smo nekoliko soba rođacima koji su bili protjerani iz svojih stanova.

Život se malo-pomalo vratio u »normalno« stanje. Bodljikava žica, koja nas je okruživala poput zidina, nije nam ulijevala stvarne strahove. Čak smo se prilično dobro osjećali: bili smo potpuno između sebe. Mala židovska republika... Vlasti su uspostavile Židovsko vijeće, židovsku policiju, ured socijalne pomoći, radni odbor, higijenski odjel — cijeli upravni aparat.

Svatko se tomu divio. Ne ćemo više imati pred očima ona neprijateljska lica, one poglede nabijene mržnjom. Time je prestao strah, tjeskoba. Živjeli smo među Židovima, među braćom...

Još je bilo neugodnih trenutaka, sigurno. Svaki dan su dolazili Nijemci da traže ljude za ukrcavanje ugljena u vojne vlakove. Bilo je vrlo malo dobrovoljaca za tu vrstu poslova. Ali mimo toga, atmosfera je bila spokojna i ohrabrujuća.

Vladalo je opće mišljenje da ćemo ostati u getu do svršetka rata, do dolaska Crvene armije. Zatim će sve opet biti kao prije. Ni Nijemac ni Židov nisu vladali u getu: vladala je obmana.

Dvije subote prije Duhova, pod proljetnim suncem, ljudi su se bezbrižno šetali ulicama koje su vrvjele svijetom. Veselo se brbljalo. Djeca su se igrala neke igre s lješnjacima na pločnicima. U društvu nekoliko drugova, u vrtu Ezre Malika, učio sam odlomak iz Talmuda.

Pala je noć. Dvadesetak osoba bilo se okupilo u dvorištu naše kuće. Moj otac im je pripovijedao razne zgode i iznosio svoje mišljenje o situaciji. Bio je dobar pripovjedač.

Odjednom, dvorišna su se vrata odškrinula i ušao je Stern — stari trgovac koji je postao policajcem — i odveo mog oca na stranu. Usprkos mraku koji nas je počinjao omatati, vidio sam da je probljedio.

— Što je? — pitali su ga.

— Ništa ne znam. Pozvali su me na izvanrednu sjednicu vijeća. Nešto se moralo dogoditi.

Dobra priča koju nam je upravo pripovijedao ostat će nedovršena.

— Idem tamo odmah — nastavio je moj otac. — Vratit ću se čim to bude moguće. Sve ću vam ispričati. Čekajte me.

Bili su spremni čekati satima. Dvorište je postalo poput predsoblja operacijske dvorane. Čekalo se samo da se vidi ponovno otvaranje vrata, da se vidi otvaranje nebeskog svoda. Glas je stigao do drugih susjeda pa su nam se pridružili. Ljudi su gledali na sat. Vrijeme je prolazilo veoma sporo. Što je mogla značiti tako duga sjednica?

— Imam nekakav loš predosjećaj — rekla je moja majka. — Danas popodne vidjela sam nova lica u getu. Dva njemačka oficira, iz Gestapoa, rekla bih. Otkad smo ovdje, nije se pokazao ni jedan jedini oficir...

Bližila se ponoć. Nitko nije želio poći na spavanje. Neki su skoknuli doma da vide je li sve u redu. Drugi su se vratili kućama, ali tražili su da im javimo čim stigne moj otac.

Vrata su se napokon otvorila i on se pojavio, blijed. Smjesta su ga okružili:

Pričajte! Recite nam što se događa! Recite nešto...

Toliko su žudjeli u tom času da čuju pouzdanu riječ, rečenicu koja kaže da nema mjesta strahu, da je sastanak bio posvema nevažan, običan, da je bilo pitanje socijalnih, sanitarnih problema... Ali dovoljno je bilo pogledati poraženo lice moga oca da se osvjedočimo:

— Strašna vijest — objavio je napokon. — Transporti.

Geto se morao potpuno likvidirati. Odlazak će se vršiti ulicu po ulicu, već od sutra.

Željeli smo sve doznati, čuti sve pojedinosti. Vijest nas je sve zaprepastila, ali htjeli smo ispitati to kiselo vino do taloga.

Kamo nas vode?

To je bila tajna. Tajna za svakoga, osim za jednog jedinog: za predsjednika Židovskog vijeća. Ali on to nije htio reći, nije mogao reći. Gestapo mu je zaprijetio da će ga strijeljati ako progovori.

Otac je primijetio slomljenim glasom:

— Kruže glasine prema kojima nas prevoze u neki dio Mađarske da radimo u ciglanama. Razlog je, čini se, što je odavde preblizu fronta...

I nakon trenutka muka dodao je:

Svatko ima pravo ponijeti samo osobne stvari. Naprtnjača, malo hrane, nekoliko odjevnih predmeta. Ništa drugo.

I opet je zavládala gluha tišina.

— Pođite probuditi susjede — rekao je otac. — Da se spreme...

Sjene su se oko mene probudile kao iz duboka sna. Razišli su se, šutke, u svim pravcima.

Ostali smo sami neko vrijeme. Odjednom je u sobu ušao Batia Reich, rođak koji je kod nas živio:

Netko kuca na zakovani prozor, na onaj što gleda na vanjsku stranu!

Tek poslije rata doznao sam tko je kucao. Bio je to inspektor mađarske policije, prijatelj mog oca. Bio nam je rekao prije ulaska u geto: »Budite mirni. Ako vam zaprijeti kakva opasnost, ja ću vam javiti.« Da je mogao te večeri s nama govoriti, mogli smo još pobjeći... Ali kad smo uspjeli otvoriti prozor, bilo je prekasno. Nikoga više nije bilo vani.

Geto se probudio. Jedno za drugim palila su se svjetla iza prozora.

Ušao sam u kuću jednog prijatelja mog oca. Probudio sam učitelja, starca sijede brade, sanjarskih očiju, pogrbljena od dugih bdijenja nad knjigom.

Ustanite, gospodine. Ustanite! Spremite se za put. Sutra će vas prognati, vas i vaše, vas i sve Židove. Kamo? Ne pitajte me to, gospodine, ne postavljajte mi pitanja. Sam Bog bi vam mogao odgovoriti. Za ljubav Božju, ustajte...

Nije razumio ništa od onoga što sam mu rekao. Mislio je bez sumnje da sam izgubio razum.

Što to pripovijedaš? Da se spremimo za odlazak? Kakav odlazak? Zašto? Što se događa? Jesi li poludio?

Napola još u snu, mjerio me pogledom koji je bio ispunjen užasom, kao da je od mene očekivao da prasnem u smijeh kako bih mu naposljetku priznao: »Vratite se u postelju, spavajte. Sanjajte. Ništa se nije dogodilo. Bila je to samo šala...«

Grlo mi je bilo suho i riječi su se u njemu gušile, paralizirajući mi usne. Nisam mu ništa više mogao reći.

Tada je shvatio. Sišao je s kreveta i automatskim kretnjama počeo se oblačiti. Zatim se primaknuo krevetu gdje je spavala njegova

žena, dodirnuo joj čelo s beskrajnom nježnosti; ona je otvorila vjeđe i čini mi se da je smiješak preletio njezinim usnama. Zatim je otišao do kreveta svoje dvoje djece i naglo ih probudio, otimajući ih njihovim snovima. Pobjegao sam.

Vrijeme je prolazilo veoma brzo. Već su bila četiri sata ujutro. Otac je hitao lijevo i desno, iscrpljen, tješeći prijatelje, trčeći u Židovsko vijeće da vidi nije li u međuvremenu opozvana naredba; do posljednjeg časa tinjao je tračak nade u srcima.

Žene su kuhale jaja, pekle meso, spremale kolače, šile naprtnjače, djeca su tumarala pomalo posvuda, spuštene glave, ne znajući kamo bi se djela, gdje bi našla mjesto da ne smetaju odraslima. Naše dvorište je postalo istinskim sajmištem. Vrijedni predmeti, skupocjeni sagovi, srebreni svijećnjaci, molitvenici, Biblije i drugi obredni predmeti, prekrivali su prašno tlo, pod čudesno plavim nebom, jadne stvari koje kanda nikada nikom nisu pripadale.

U osam sati ujutro, umor, težak kao rastaljeno olovo, zgusnuo se u žilama, u udovima, u mozgu. Upravo sam se molio kad su se iznenada prolomili krici na ulici. Brzo sam ostavio pergamentne trake i potrčao do prozora. Mađarski su policajci bili provalili u geto i urlali u susjednoj ulici:

— Svi Židovi napolje! Neka se ne oteže!

Židovski su policajci ulazili u kuće i govorili, slomljena glasa:

Došao je čas... Treba ostaviti sve to...

Mađarski su žandari udarali kundacima, pendrecima, bilo koga, bez razloga, desno i lijevo, starce i žene, djecu i bolesnike.

Kuće su se praznile, jedna za drugom, ulica se napunila ljudima i svežnjevima. U deset sati svi su osuđenici bili vani. Žandari su prozivali jedanput, dvaput, dvadeset puta. Vrućina je bila nesnosna. Znoj je oblijevao lica i tijela.

Djeca su plakala da im dadu vode.

Vode! Bilo je vode, sasvim blizu, u kućama, u dvorištima, ali bilo je zabranjeno napuštati redove.

— Vode, mama, vode!

Židovski policajci iz geta mogli su kriomice poći napuniti nekoliko vrčeva. Moje sestre i ja imali smo još pravo kretanja, jer smo bili

predviđeni za posljednji transport, pa smo im pomagali koliko smo mogli.

U jedan sat popodne napokon je dan znak za polazak.

Bilo je radosti, da, radosti. Mislili su bez sumnje da nema veće patnje u Božjem paklu nego sjediti ondje, na kolniku, među omotima, nasred ulice, pod užarenim suncem, da je sve bolje od toga. Počeli su hodati, bez ijednog pogleda prema napuštenim ulicama, prema ispražnjenim i zamrlim kućama, prema vrtovima, prema nadgrobnom kamenju... Na svačijim leđima, naprtnjača. U svačijim očima, patnja, potop suza. Polagano, teško, povorka je napredovala prema izlazu iz geta.

I ja sam bio ondje, na pločniku, da gledam kako prolaze, nesposoban da se pokrenem. Evo velikog rabina, pogrbljenih leđa, obrijana lica, sa zavežljajem na leđima. Sama njegova nazočnost među prognanicima bila je dostatna da taj prizor postane nestvaran. Činilo mi se da vidim stranicu istrgnutu iz neke knjige pripovijesti, iz nekog povijesnog romana o babilonskom sužanjstvu ili španjolskoj inkviziciji.

Prolazili su ispred mene, jedni za drugima, učitelji vjere, prijatelji, drugi, svi oni kojima sam se možda jednog dana smijao, svi oni s kojima sam živio toliko godina. Odlazili su izgubljeni, vukući naprtnjaču, vukući svoj život, napuštajući svoja ognjišta i godine djetinjstva, pokunjeni kao isprebijani psi.

Prolazili su ne gledajući me. Morali su mi zavidjeti.

Povorka je iščeznula iza ugla ulice. Još koji korak i izaći će izvan zidina geta.

Ulica je bila nalik na tržnicu koja je napuštena u žurbi. Još se tu moglo svega naći: kovčezi, ubrusi, torbe, noževi, tanjuri, novčanice, papiri, požutjeli portreti. Sve one stvari koje su u jednom času priželjkivali ponijeti i koje su naposljetku ostavili ondje. Bile su izgubile svaku vrijednost.

Posvuda otvorene sobe. Vrata i prozori, širom otvoreni, vodili su u prazninu. Sve je bilo svačije, ne pripadajući više nikomu. Trebalo se samo poslužiti. Otvoren grob.

Ljetno sunce.

Proveli smo dan u postu. Ali uopće nismo bili gladni. Bili smo iscrpljeni.

Otac je otpratio prognanike do izlaza iz geta. Najprije su ih natjerali da prođu kroz veliku sinagogu, gdje su ih do tančina premetnuli, da vide ne nose li zlato, srebro ili druge vrijedne predmete. Bilo je živčanih slomova i udaraca pendrecima.

— Kad je red na nas? — upitao sam oca.

— Preksutra. Osim ako... osim ako se stvari ne srede. Čudo, možda...

— Kamo su vodili ljude? Zar se još nije znalo? Ne, tajna se dobro čuvala.

Pala je noć. Rano smo polijegali, te večeri. Otac je rekao:

— Mirno spavajte, djeco. To će biti tek preksutra, u utorak.

Ponedjeljak je prošao kao ljetni oblačak, kao san u prvim satima svanuća.

Zauzeti pripremanjem naprtnjača, pečenjem kruha i keksa, ni na što više nismo mislili. Presuda je bila izrečena.

Uvečer nas je majka vrlo rano poslala u postelju, da poduzme nužne mjere, rekla je. Posljednja noć provedena u kući.

U zoru sam bio na nogama. Želio sam imati vremena za molitvu prije nego što nas istjeraju.

Otac je ustao prije svih nas da se ode raspitati. Vratio se oko osam sati. Jedna dobra vijest: ne napuštamo grad danas. Samo ćemo prijeći u mali geto. Ondje ćemo čekati posljednji transport. Bit ćemo posljednji koji odlaze.

U devet sati ponovili su se nedjeljni prizori. Urlali su žandari s pendrecima: »Svi Židovi napolje!«

Bili smo spremni. Ja sam bio prvi. Nisam htio promatrati lice svojih roditelja. Nisam htio da mi provale suze. Ostali smo sjedeći nasred ulice, kao oni drugi prekjučer. Isto pakleno sunce. Ista žeđ. Ali nije bilo nikoga više da nam donese vode.

Promatrao sam kuću u kojoj sam proveo godine u potrazi za svojim Bogom, u postu da pospješim dolazak Mesije, u zamišljanju kakav će mi biti život. Uopće nisam bio tužan. Ni na što nisam mislio.

— Ustanite! Popis!

Ustali smo. Prebrojili se. Sjeli. Opet ustali. Ponovno na zemlji. Bez kraja i konca. Nestrpljivo smo čekali da nas odvedu. Što se čeka? Naposljetku je stigla zapovijed: »Naprijed!«

Otac je plakao. Bilo je to prvi put da ga vidim gdje plače. Nikada nisam pomišljao da može plakati. Majka je hodala, nepomična lica, bez ijedne riječi, zamišljena. Gledao sam svoju sestricu, Tziporu, njezine plave lijepo počešljane kose, crven ogrtač na rukama: djevojčica od sedam godina. Na leđima joj naprtnjača preteška za nju. Stiskala je zube: već je znala da nema nikakve koristi žaliti se. Žandari su tu i tamo dijelili udarce pendrekom. »Brže!« Nisam imao više snage. Put je tek počeo a već sam se osjećao tako slabim...

— Brže! Brže! Naprijed, lijenčine! — derali su se mađarski žandari.

U tom sam ih trenutku počeo mrziti, i moja mržnja je jedina stvar koja nas i danas veže. Bili su naši prvi tlačitelji. Bili su prvo lice pakla i smrti.

Naredili su nam da trčimo. Uхватili smo trčeći korak. Tko bi vjerovao da smo bili tako jaki? Iza prozora, iza zastora, naši sunarodnjaci su gledali kako prolazimo.

Stigli smo napokon do odredišta. Bacivši naprtnjače, svalili smo se na zemlju:

O Bože, gospodaru svijeta, sažali se na nas u velikom milosrđu svomem...

Mali geto. Prije tri dana ovdje su još živjeli ljudi. Ljudi čije su bile stvari kojima smo se služili. Bili su prognani. Bili smo ih već posvema zaboravili.

Nered je bio još veći nego u velikom getu. Stanovnici su morali biti iznenada otjerani. Posjetio sam sobe gdje je stanovala obitelj mog ujaka. Na stolu tanjur juhe koju netko nije pojeo do kraja. Tijesto je čekalo da se stavi u pećnicu. Knjige su bile razasute po podu. Možda je ujak priželjkivao da ih ponese?

Uselili smo se. (Kakva riječ!) Pošao sam potražiti drva, sestre su naložile vatru. Usprkos umoru majka je počela pripremati obrok.

— Treba izdržati, treba izdržati — ponavljala je.

Moral ljudi nije bio toliko slab: već su se počinjali privikavati na situaciju. Na ulici su se upuštali u optimistične razgovore. Švabe ne

će imati više vremena da nas prognaju, govorilo se... Za one koji su već deportirani, na žalost, ništa se više ne može učiniti. A što se tiče nas, vjerojatno će nas ostaviti da ovdje živimo svojim bijednim životom, do svršetka rata.

Geto nije bio čuvan. Svatko je mogao slobodno ući i izaći iz njega. Naša stara sluškinja, Maria, bila je došla da nas vidi. Zaklinjala nas je vrelim suzama da dođemo u njezino selo, gdje je za nas pripremila sigurno skrovište. Moj otac nije htio ni čuti da se govori o tome. Rekao nam je, dvjema starijim sestrama i meni:

Vi ako hoćete, idite. Ja ću ostati ovdje s mamom i malom...

Razumije se, odbili smo da se razdvajamo.

Noć. Nitko se nije molio da noć brzo prođe. Zvijezde su bile samo iskrice velike vatre koja nas je proždimala. Neka se ta vatra ugasi jednog dana, ničega više ne bi bilo na nebu, bile bi samo ugašene zvijezde, mrtve oči.

Ništa se drugo nije moglo činiti nego leći u postelju, u postelju odsutnih ljudi. Odmoriti se, skupiti snagu.

U zoru nije preostalo ništa od te melankolije. Pomislilo bi se da smo na praznicima. Govorilo se:

Tko zna, možda je to za naše dobro što nas deportiraju. Fronta nije više daleko, uskoro će se čuti topovi. Dakle, evakuiraju civilno stanovništvo...

Boje se bez sumnje da ne odemo u partizane...

Po mojem mišljenju, cijela ta priča s deportacijom nije ništa drugo nego velika farsa. Pa da, nemojte se smijati. Švabe jednostavno žele opljačkati naš nakit. Odnosno, znaju da je sve zakopano, i da će trebati prekopati, a to je lakše kad su vlasnici na praznicima...

Na praznicima! Takvi optimistični razgovori u koje nitko nije vjerovao skraćivali su vrijeme. Nekoliko dana što smo ih tu proživjeli prošlo je prilično ugodno, u miru. Među ljudima su vladali vrlo prijateljski odnosi. Nije više bilo bogataša, uglednika, »ličnosti«, samo osuđenici na istu kaznu — još nepoznatu.

Subota, dan odmora, izabrana je za dan našeg izгона.

Uoči subote bili smo pripremili tradicionalno jelo petkom uvečer. Izgovorili smo uobičajen blagoslov kruha i vina i gutali zalogaje bez riječi. Bili smo, to smo osjećali, posljednji put zajedno oko obiteljskog stola. Noć sam proveo u pretresanju uspomena, misli, ne mogavši naći sna.

U zoru smo bili na ulici, spremni za odlazak. Ovaj put nije bilo mađarskih žandara. Sklopljen je bio sporazum sa Židovskim vijećem koje će samo sve organizirati.

Naša je povorka krenula u pravcu velike sinagoge. Grad je izgledao pusto. Ali izu zastora, naši dojučerašnji prijatelji bez sumnje su čekali trenutak da mogu opljačkati naše kuće.

Sinagoga je sličila na velik kolodvor: prtljaga i suze. Žrtvenik je bio srušen, tapiserije strgnute, zidovi ogoljeni. Bilo nas je toliko mnogo da smo jedva mogli disati. Tu smo proveli dvadeset i četiri strahovita sata. Muškarci su bili dolje. Žene na prvom katu. Bila je subota: reklo bi se da smo došli pribivati službi. Ne mogavši izlaziti, ljudi su obavljali nuždu u jednom kutu.

Sutradan ujutro marširali smo prema kolodvoru gdje nas je čekala kompozicija stočnih vagona. Mađarski žandari su nas natjerali da se ukrcamo, po dvadeset četiri osobe u vagonu. Ostavljeno nam je nekoliko glava kruha, nekoliko vjedara vode. Provjerili su rešetke na prozorima da vide jesu li čvrste. Vagoni su zapečaćeni. U svakom od njih određena je odgovorna osoba: ako tko pobjegne, njega će strijeljati.

Peronom su se šetala dva oficira Gestapoa, stalno nasmiješena; ukratko, to je dobro prošlo.

Otegnut zvižduk proparao je zrak. Kotači su počeli škripati. Uputili smo se.

Drugo poglavlje

Nije dolazilo u obzir da se ispružimo, čak ni da svi sjednemo. Odlučili smo da se sjedi po redu. Zrak je bio rijedak. Sretni oni koji su se nalazili blizu prozora, vidjeli su kako promiče krajolik u cvijeću.

Nakon dva dana vožnje počela nas je mučiti žeđ. Zatim je vrućina postala nepodnošljiva.

Oslobođeni svake društvene pokude, mladi su se otvoreno prepuštali nagonima i pogodnostima noći, dodirivali su se usred nas ne brinući se ni za koga, sami na svijetu. Drugi su se pravili da ništa ne vide.

Ostalo nam je namirnica. Ali nikada se nismo najeli. Štedjeti, to je bilo naše načelo, štedjeti za sutra. Sutra je moglo biti još gore.

Vlak se zaustavio u Košicama, gradu na čehoslovačkoj granici. Tada smo shvatili da ne ćemo ostati u Mađarskoj. Oči su nam se otvorile, prekasno.

Kliznula su vrata vagona. Pojavio se njemački oficir, pratio ga je mađarski poručnik koji će prevoditi njegov govor.

— Od ovoga časa prelazite pod zapovjedništvo Njemačke vojske. Onaj tko još posjeduje zlato, srebro, ručni sat, morat će to sada predati. Onaj kod koga poslije bude nešto nađeno bit će strijeljan na licu mjesta. Drugo: tko se osjeća bolesno, može prijeći u vagon-bolnicu. To je sve.

Mađarski poručnik je prošao između nas s košarom i pokupio posljednja dobra onih koji nisu više željeli osjetiti gorak okus užasa.

Ima vas dvadeset četvero u vagonu — dodao je njemački oficir. — Ako tko nedostaje, svi ćete biti strijeljani, kao psi...

Nestali su. Vrata su se opet zatvorila. Upali smo u zamku, do grla. Vrata su zakovana čavlima, put povratka definitivno presječen. Svijet je bio hermetično zatvoren vagon..

Bila je među nama neka gospođa Schächter, žena od pedesetak godina, i njezin sin star deset godina, šćućuren u kutu. Njezin muž i

dva starija sina bili su deportirani s prvim transportom, zabunom. To ju je razdvajanje potpuno uzdrmalo.

Dobro sam je poznao. Često je dolazila k nama: blaga žena, žarkih i raširenih očiju. Njezin muž je bio pobožan čovjek, provodio je dane i noći u kući učenja, a ona je radila da bi prehranila obitelj.

Gospođa Schächter bila je izgubila razum. Prvog dana našeg putovanja već je počela stenjati, pitati zašto su je rastavili od njezinih. Poslije su njezini krici postali histerični.

Treće noći, dok smo spavali sjedeći, naslonjeni jedni na druge a poneki i stojeći, oštar povik je preporao tišinu:

— Vatra! Vidim vatru! Vidim vatru!

Bio je to trenutak panike. Tko je viknuo? Bila je to gospođa Schächter. Usred vagona, na blijedom svjetlu što je padalo kroz prozor, sličila je na osušeno drvo u žitnom polju. Rukom je pokazivala prozor, urlajući:

— Pogledajte! Oh, pogledajte! Ta vatra! Užasna vatra! Smilujte mi se, ta vatra!

Muškarci su se priljubili uz rešetke. Ničega nije bilo, osim noći.

Ostali smo dugo pod dojmom toga strašnog buđenja. Još smo od toga drhtali. Na svako škripanje kotača po tračnicama činilo nam se da će se pod našim tijelima otvoriti ponor. Nemoćni da uspavamo svoju tjeskobu, pokušavali smo se utješiti: »Poludjela je, jadnica...« Stavili su joj vlažnu krpu na čelo da je smire. Nastavila je nimalo manje urlati: »Ta vatra! Taj požar!...«

Njezin je dječčić plakao, tražeći njezine ruke: »Nije to ništa, mama! Nije to ništa... Sjedi...« To me je više boljelo nego krici njegove majke. Žene su je pokušale umiriti: »Opet ćete naći muža i sinove... Za nekoliko dana...«

Ona je nastavila kričati, zadihana, glas joj je bio ispresijecan jecajima: »Židovi, slušajte me: Vidim vatru! Kakvi plamenovi! Kakva žeravica!« Kao da je neka prokleta duša ušla u nju i govorila iz dna njezina bića.

Pokušavali smo objasniti, da sebe umirimo, da povratimo vlastiti dah mnogo više nego da nju utješimo: »Mora biti da je tako žedna, jadnica! Zbog toga govori o vatri koja ju proždire...«

Ali sve je bilo uzalud. Od našeg užasa mogle su prsnuti strane vagona. Živci su nam mogli popustiti. Koža nas je boljela. Bilo je kao da će ludilo i nas jednako spopasti. Nije se moglo više izdržati. Neki mlađi ljudi prisilili su je da sjedne, svezali je i stavili joj krpu u usta.

Vratila se tišina. Dječčić je sjedio kraj majke i plakao. Počeo sam normalno disati. Čuli su se kotači kako po tračnicama skandiraju jednoličan ritam vlaka kroz noć. Mogli smo se vratiti drjemuckanju, odmoriti se, sanjati...

Tako je prošao jedan sat, dva sata. Nov krik presjekao nam je disanje. Žena se oslobodila uzica i urlala jače nego prije:

— Pogledajte tu vatru! Plamenovi, posvuda plamenovi. ..

Ponovno su je oni mladići svezali i začepili joj usta. Čak su je nekoliko puta udarili. Ohrabivali smo ih:

— Neka umukne, luđakinja jedna! Neka začepi usta! Nije sama! Svežite je!...

Zadali su joj više udaraca u glavu, kao da će je ubiti. Njezin dječčić se pripio uza nju, bez kričanja, bez ijedne riječi. Nije ni plakao.

Noć koja nije završavala. Pred zoru, gospođa Schächter se smirila. Zgrčena u svom kutu, tupa pogleda koji je zurio u prazninu, više nas nije vidjela.

Cijeli bogovetni dan ostala je tako, nijema, odsutna, osamljena među nama. Kad je počela noć, opet je stala urlati: »Požar, tamo!« Pokazivala je prstom u prostor, uvijek isti. Umorili su se od udaranja. Gušila nas je vrućina, žeđ, kužni mirisi, pomanjkanje zraka, ali sve to nije bilo ništa u usporedbi s kricima koji su nas razdirali. Još nekoliko dana i počeli bismo jednako urlati.

Ali stigli smo na neku postaju. Oni što su se držali blizu prozora rekli su nam ime postaje:

Auschwitz.

Nitko nikada nije čuo to ime.

Vlak nije polazio. Popodne je polagano prošlo. Zatim su kliznula vrata vagona. Dva su čovjeka mogla sići da potraže vode.

Kad su se vratili, ispričali su kako su uspjeli saznati, u zamjenu za zlatan sat, da je to zadnja postaja. Iskrcat ćemo se. Tu je radni logor.

Dobri uvjeti.. Obitelji se ne će rasti. Samo će mladi ići na rad u tvornice. Stari i bolesni bavit će se radom u polju.

Skočio je barometar povjerenja. Bilo je to iznenadno oslobođenje od svih užasa prethodnih noći. Zahvaljivali smo Bogu.

Gospođa Schächter ostala je u svom kutu, skvrčena, nijema, ravnodušna prema općem pouzdanju. Njezin sinčić milovao joj je ruku.

Sumrak je počeo ispunjavati vagon. Počeli smo jesti posljednje namirnice. U deset sati uvečer svatko je potražio položaj pogodan za kratko drjemuckanje i uskoro su svi pozaspali. Odjedanput:

— Vatra! Požar! Pogledajte, tamo!...

Naglo probuđeni, pojurili smo k prozoru. Povjerovali smo joj, i taj put, makar na trenutak. Ali vani je bila samo mračna noć. Sa stidom u duši vratili smo se na svoja mjesta, nagrizeni strahom, protiv vlastite volje. Kako je ona nastavila urlati, opet smo je stali tući i s velikom smo je mukom uspjeli ušutkati.

Onaj što je bio odgovoran za naš vagon zovnuo je njemačkog oficira koji se šetao peronom, zahtijevajući da našu bolesnicu prebace u vagon-bolnicu.

— Strpite se — odgovorio je oficir — strpite se. Uskoro će je onamo prebaciti.

Oko jedanaest sati vlak se počeo kretati. Nagurali smo se oko prozora. Kompozicija se polagano gibala. Četvrt sata poslije opet se usporila. Kroz prozore su se vidjele bodljikave žice; shvatili smo da to mora biti logor.

Bili smo zaboravili da postoji gospođa Schächter. Odjednom smo čuli strašan urlik:

— Židovi, gledajte! Gledajte vatru! Plamenovi, pogledajte!

I kako se vlak bio zaustavio, taj put smo vidjeli kako izlaze plamenovi iz visoka dimnjaka, naspram crnog neba.

Gospođa Schächter je sama ušutjela. Opet je postala nijema, ravnodušna, odsutna i vratila se u svoj kut.

Gledali smo plamenove u noći. Grozan smrad plutao je zrakom. Odjednom su se otvorila naša vrata. Čudnovate osobe, odjevene u prugaste bluze i crne hlače, uskočile su u vagon. U rukama im

džepna lampa i štap. Počeli su udarati desno-lijevo, prije nego što će povikati:

— Silazite svi! Ostavite sve u vagonu! Brzo!

Iskočili smo van. Bacio sam posljednji pogled na gospođu Schächter. Dječčić ju je držao za ruku.

Pred nama, oni plamenovi. U zraku, onaj smrad spaljena mesa. Morala je biti ponoć. Stigli smo. U Birkernau.

Treće poglavlje

Skupocjeni predmeti koje smo dovde vukli ostadoše u vagonu i s njima, napokon, naše obmane.

Svaka dva metra, po jedna esesovska strojnica uperena u nas. Držeći se za ruke, slijedili smo masu.

Jedan esesovac s činom došao nam je u susret, u ruci mu pendrek. Naredio je:

— Muškarci lijevo! Žene desno!

Četiri riječi izrečene mirno, ravnodušno, bez emocija. Četiri jednostavne, kratke riječi. To je ipak bio trenutak kad sam se rastao s majkom. Nisam imao vremena razmišljati, jer sam već osjetio očevu ruku: ostali smo sami. U djeliću sekunde mogao sam vidjeti majku, sestre, kako odlaze desno. Tzipora se držala za maminu ruku. Vidio sam ih kako se udaljuju; majka je milovala plavu kosu moje sestre, kao da je želi zaštititi, a ja sam produžio hodati s ocem, s muškarcima. I nisam uopće znao da na tome mjestu, u taj čas, zauvijek napuštam majku i Tziporu. Nastavio sam hodati. Otac me je držao za ruku.

Iza mene srušio se starac. Kraj njega, esesovac je vraćao revolver u futrolu.

Moja se ruka grčevito hvatala za očevu mišicu. Jedna jedina misao: da ga ne izgubim. Da ne ostanem sam. Esesovski su nam oficiri zapovjedili:

U redove po petorica.

Gužva. Trebalo je apsolutno ostati zajedno.

— Hej, momče, koliko ti je godina?

Pitao me je jedan zatočenik. Nisam mu vidio lice, ali glas mu je bio umoran i topao.

— Petnaest.

— Ne. Osamnaest.

— Ali ne — nastavio sam. — Petnaest.

— Budalo jedna. Slušaj što ti ja kažem.

Zatim je upitao mog oca koji je odgovorio:

— Pedeset.

Još bjesniji, onaj je nastavio:

— Ne, ne pedeset. Četrdeset. Čujete li? Osamnaest i četrdeset.

Nestao je sa sjenama noći. Stigao je drugi, usta su mu bila prepuna psovki:

— Kučkini sinovi, zašto ste došli? Ha, zašto?

Netko se usudio da mu odgovori:

— Što vi mislite? Da smo došli uživati? Da smo tražili da dođemo?

Malo poslije, onaj bi ga ubio:

— Umukni, svinjo, ili ću te zgnječiti na mjestu! Morali ste se objesiti gdje ste bili, radije nego doći amo. Zar ne znate što se spremalo, ovdje, u Auschwitzu? To vam je bilo nepoznato? Godine 1944.?

Da, bilo nam je nepoznato. Nitko nam to nije rekao. Nismo vjerovali svojim ušima. Njegov ton je postajao sve okrutniji:

— Vidite li, tamo, onaj dimnjak? Vidite li ga? Plamenovi, vidite li ih? (Da, vidjeli smo ih, plamenove.) Tamo, tamo će vas odvesti. Ondje je vaš grob. Još niste razumjeli? Kučkini sinovi, ništa dakle ne razumijete? Spalit će vas! Pretvorit će vas u živo vapno! U pepeo!

Njegova žestina postala je histerična. Stajali smo nepokretni, okamenjeni. Zar sve to nije noćna mora? Nezamisliva noćna mora?

Tu i tamo čuo sam mrmljanje:

— Treba nešto učiniti. Ne smijemo dati da nas pobiju, ne smijemo ići kao stoka u klaonicu. Moramo se pobuniti.

Među nama bilo je nekoliko pravih junačina. Imali su bodeže i nagovarali su drugove da se bace na naoružane stražare. Jedan mladić je rekao:

— Neka svijet dozna da postoji Auschwitz. Neka to doznaju svi koji ga još mogu izbjeći...

Ali stariji su preklinjali sinove da ne čine gluposti:

Ne smijemo gubiti pouzdanje, čak i kad nam visi mač nad glavom. Tako su govorili naši mudraci.

Vjetar pobune se stišao. Nastavili smo hodati do nekog raskrižja. U središtu je stajao doktor Mengele, onaj čuveni doktor Mengele (tipičan esesovski oficir, okrutna lica, inteligentna izraza, s

monoklom), s dirigentskom palicom u ruci, usred drugih oficira. Palica se micala bez odmora, čas na desno, čas na lijevo.

Već sam se nalazio ispred njega:

— Koliko ti je godina? — upitao me je glasom koji je možda htio biti očinski.

— Osamnaest. — Glas mi je drhtao.

— Zdrav?

— Da.

— Zanimanje?

Da kažem da sam student?

— Poljoprivrednik — čuo sam se kako izgovaram.

Razgovor nije trajao dulje od nekoliko sekunda.

Meni se činilo da je trajao čitavu vječnost.

Palica na lijevu stranu. Učinio sam pola koraka naprijed. Htio sam najprije vidjeti kamo će poslati mog oca. Pođe li desno, ja ću ga sustići.

Palica se još jednom nagnula za njega na lijevu stranu. Pao mi je teret sa srca.

Još nismo znali koji je pravac dobar, lijevi ili desni, koji je put vodio u kaznionicu a koji u krematorij. Međutim, osjećao sam da sam sretan: bio sam uz svoga oca. Naša povorka nastavila je napredovati, sporo.

Još nam se jedan zatočenik približio:

— Zadovoljni?

Da — odgovorio je netko.

— Nesretnici, idete u krematorij.

Činilo se da govori istinu. Nedaleko od nas lizali su plamenovi iz neke rupe, divovski plamenovi. Nešto su spaljivali. Jedan se kamion približio rupi i u nju iskrenuo teret: bila su to mala djeca. Dojenčadi. Da, to sam vidio, vlastitim očima... Djeca u plamenovima. (Je li onda čudno što je poslije tog vremena san napustio moje oči?)

Tu smo dakle. Malo dalje nalazila se druga rupa, veća, za odrasle.

Štipao sam se za lice: jesam li još živ? Jesam li budan? Nisam to mogao vjerovati. Kako je moguće da spaljuju ljude, djecu, a svijet šuti? Ne, to nije moglo biti istina. Noćna mora... Uskoro ću se naglo

probuditi, srce će mi bubnjati, naći ću svoju dječju sobu, svoje knjige...

Očev glas me je trgnuo iz misli:

— Šteta... Šteta što nisi pošao s majkom... Vidio sam mnogo djece tvoje dobi kako odlaze s majkama...

Glas mu je bio strašno tužan. Shvatio sam da ne želi vidjeti što će mi učiniti. Nije htio vidjeti kako mu spaljuju sina jedinca.

Hladan znoj pokrivao mu je čelo. Ali ja sam mu rekao kako ne vjerujem da spaljuju ljude u naše doba, da čovječanstvo nikada ne bi to dopustilo...

— Čovječanstvo? Čovječanstvu nije stalo do nas. Danas, sve je dopušteno. Sve je moguće, čak i krematorijske peći... — Glas mu se gušio.

— Oče — rekao sam mu — ako je tako, više ne ću čekati. Poći ću na bodljikavu žicu pod strujom. Bolje to nego satima skončavati u plamenu.

Nije mi odgovorio. Plakao je. Tijelo mu se treslo od drhtavice. Svi su oko nas plakali. Netko je počeo pojati Kadiš, molitvu za mrtve. Ne znam je li se već dogodilo, u dugačkoj povijesti židovskog naroda, da ljudi poju molitvu za mrtve nad samim sobom.

— Jitgadal vejikadaš šme raba...Neka se veliča i sveti Ime Njegovo... — mrmljao je otac.

Prvi put osjetio sam kako u meni raste pobuna. Zašto bih morao svetiti Ime Njegovo? Vječni, Gospodar svijeta, Vječni, Svemogući i Strašni je šutio, za što ću mu zahvaljivati?

Nastavili smo hodati. Približili smo se malo-pomalo rupi iz koje je izbijala paklena vrućina. Još dvadeset koraka. Ako sam se htio ubiti, to je bio trenutak. Naša kolona imala je prijeći još samo petnaestak koraka. Grizao sam usne da mi otac ne čuje drhtanje čeljusti. Još deset koraka. Osam. Sedam. Hodali smo polagano, kao za mrtvačkim kolima, prateći svoj pogreb. Samo četiri koraka. Tri koraka. Bila je sada tu, tik uz nas, rupa i njezini plamenovi. Skupljao sam sve što mi je ostalo od snaga da iskočim iz reda i bacim se na bodljikavu žicu. U dnu srca opraštao sam se s ocem, s cijelim svijetom, a mimo moje volje riječi su se stvarale i javljale kao šapat na mojim usnama: Jitgadal vejikadaš šmeraba...Neka se veliča i

sveti Ime Njegovo... Srce mi je htjelo puknuti. Evo. Nalazim se licem u lice s anđelom smrti...

Ne. Na dva koraka od rupe naredili su nam da skrenemo lijevo, i nagnali nas da uđemo u neku baraku.

Snažno sam stisnuo očevu ruku. On mi je rekao:

— Sjećaš li se gospođe Schächter, iz vlaka?

Nikada ne ću zaboraviti tu noć, prvu noć u logoru koja je od mojeg života napravila jednu dugačku i sedam puta zasunjenu noć.

Nikada ne ću zaboraviti onaj dim.

Nikada ne ću zaboraviti sitna lica djece čija sam tijela vidio kako se pretvaraju u kolutove ispod nijemog plavetnila.

Nikada ne ću zaboraviti one plamenove koji su zauvijek spalili moju vjeru.

Nikada ne ću zaboraviti onu noćnu tišinu koja me je za vječnost lišila želje da živim.

Nikada ne ću zaboraviti one trenutke koji su umorili moga Boga i moju dušu, i moje snove što su poprimili lice pustinje.

Nikada ne ću to zaboraviti, makar bio osuđen živjeti dugo kao sam Bog. Nikada.

Baraka kamo su nas stjerali bila je veoma duga. Na krovu, nekoliko modro obojenih tavanskih prozora. Takav izgled mora imati predsoblje pakla. Toliko izbezumljenih ljudi, toliko krikova, toliko životinjske okrutnosti.

Dočekali su nas desetci zatočenika, sa štapom u ruci, udarajući bilo kuda, bilo koga, bez ikakva razloga. Naredbe: »Do gola! Brzo!Raus!Zadržite samo remen i cipele u ruci...«

Trebalo je baciti odjeću na kraju barake. Bila je već ondje cijela hrpa. Nova odijela, druga stara, poderani ogrtači, dronjci: ćelija golotinje. Drhtalo se od hladnoće.

Nekoliko esesovskih oficira kružilo je prostorijom, tražili su snažne ljude. Ako se snaga toliko cijeni, možda bi se trebalo potruditi da pokažemo kako smo jaki? Otac je mislio suprotno. Bolje je bilo ne isticati se. Sudbina drugih bit će i naša sudbina. (Kasnije smo morali saznati da smo imali pravo. Oni koji su bili izabrani toga dana uključeni su u Sonder-Kommando, jedinicu koja je radila u

krematorijima. Bela Katz — sin jednog veletrgovca iz moga grada — stigao je u Birkenau s prvim transportom, tjedan dana prije nas. Kad je saznao da smo došli, poslao nam je poruku da je sâm, pošto je izabran kao snažan čovjek, truplo svoga oca ubacio u krematorijsku peć.)

Udarci su nastavili pljuštati:

— Na šišanje!

S remenom i cipelama u ruci, pustio sam da me struja nosi prema brijanima. Njihovi su aparati strigli kosu, brijali sve dlake na tijelu. U glavi mi je cijelo vrijeme brujala ista misao: ne smijem se udaljiti od oca.

Oslobodivši se iz ruku brijaća, počeli smo lutati kroz gomilu, susrećući prijatelje, znance. Ti su nas susreti ispunjavali radošću — da, radošću: »Bogu hvala! Još si živ!...«

Ali drugi su plakali. Koristili su preostalu snagu za plač. Zašto su dopustili da ih ovamo dovedu? Zašto nisu umrli u svojim posteljama? Jecaji su prekidali njihov glas.

Odjednom mi se netko obisnuo oko vrata i poljubio me: Ješiel, brat sighthetskog rabina. Ronio je gorke suze. Pomislio sam da plače od radosti što je još na životu.

— Ne plači, Ješiel — rekao sam mu. — Šteta za ostale...

— Da ne plačem? Na pragu smo smrti. Uskoro ćemo ući unutra... Razumiješ li? Unutra. Kako ne bih plakao?

Kroz modro obojene tavanske prozore vidio sam kako se noć malo-pomalo raspršuje. Prestao sam se bojati. A onda me je svladao neljudski umor.

Odsutni nam nisu više prebivali u pamćenju. Govorilo se još o njima — »tko zna što ih je zadesilo« — ali malo smo se brinuli za njihovu sudbinu. Bili smo nesposobni misliti na bilo što. Osjetila su otupjela, sve se obavilo maglom. Ni za što se nismo više hvatali. Nagon održanja, samoobrana, samoljublje — sve se pogubilo. U posljednjem trenutku lucidnosti činilo mi se da smo proklete duše što lutaju svijetom ništavila, duše osuđene da blude prostorima do svršetka naraštaja, u potrazi za otkupljenjem, u žudnji za zaboravom — bez nade da će ga naći.

Oko pet sati ujutro istjerali su nas iz barake. »Käpe« su nas ponovno tukli, ali ja sam prestao osjećati bol udaraca. Zapljusnuo nas je leden povjetarac. Bili smo goli, s cipelama i remenom u ruci. Zapovijed: »Trčite!« I trčali smo. Nakon nekoliko minuta trčanja, nova baraka.

Na vratima bačva petroleja. Dezinfekcija. Njime su svakoga polili. Zatim vruć tuš. S velikom brzinom. Kad smo izašli ispod vode, istjerali su nas van. Još trčanja. Još jedna baraka: magazin. Vrlo dugački stolovi. Brda robijaških odijela. Trčimo. U prolazu nam bacaju hlače, bluzu, košulju i čarape.

Za nekoliko sekunda prestali smo biti ljudi. Da situacija nije bila tragična, bili bismo pucali od smijeha. Kakva smiješna odjeća! Meir Katz, div od čovjeka, dobio je dječje hlače, a Stern, mršav sitan čovjek, bluzu u kojoj je mogao plivati. Odmah smo pristupili nužnim razmjenama.

Bacio sam pogled prema ocu. Kako se bio promijenio! Oči su mu potamnjele. Htio sam mu nešto reći, ali nisam znao što.

Noć je potpuno prošla. Jutarnja je zvijezda blistala na nebu. Postao sam posvema drugi čovjek, i ja. Učenik talmudist i dijete koje sam bio izgorjeli su u plamenu. Ostalo je samo obličje koje je sličilo na me. U moju se dušu bio uvukao crn plamen i požderao je.

Toliko se događaja zbilo u nekoliko sati da sam bio posvema izgubio pojam o vremenu. Kada smo napustili kuće? A geto? A vlak? Samo jedan tjedan? Jedna noć — jedna jedina noć?

Koliko dugo stojimo ovako na ledenom vjetru? Jedan sat? Jedan obični sat? Šezdeset minuta?

To je sigurno bio san.

Nedaleko od nas radili su zatočnici. Jedni su kopali rupe, drugi su prevozili pijesak. Nijedan od njih nije nam dobacio pogled. Bili smo osušena stabla u srcu pustinje. Iza mene ljudi su govorili. Nisam imao nimalo želje da čujem što govore. Nitko se nije usudio podignuti glas, iako nije bilo nadglednika u našoj blizini. Šaptalo se. Možda je to bilo zbog gusta dima koji je trovao zrak i stezao grlo...

Naredili su nam da uđemo u još jednu baraku, u ciganskom logoru. U redovima po pet.

— I da se više ne mičete!

Nije bilo poda. Krov i četiri zida. Noge su propadale u blato. Opet je počelo čekanje. Zaspao sam na nogama. Sanjao sam krevet, majčino milovanje. I probudio sam se: stajao sam, s nogama u blatu. Neki su se srušili i ostali ležati.

Drugi su vikali:

— Jeste li poludjeli? Rečeno je da ostanemo na nogama. Želite na nas navući nesreću?

Kao da se sve nesreće svijeta nisu već bile svalile na naše glave. Malo-pomalo svi smo posjedali u blato. Ali trebalo je ustajati svaki čas, svaki put kad bi ušao koji kapo da vidi nema li tko par novih cipela. Trebalo ih je njemu predati. Ničemu nije služilo opiranje: pljuštali su udarci i na koncu konca svejedno ste izgubili svoje cipele.

I ja sam imao nove cipele. Ali kako su bile pokrивene debelim slojem blata, nisu ih primijetili. Zahvaljivao sam Bogu, prigodnim blagoslovom, što je stvorio blato u svojem beskonačnom i divnom svemiru.

Tišina je iznenada otežala. Bio je ušao esesovski oficir i s njim miris anđela smrti. Naši su se pogledi upiljili u njegove mesnate usne. Iz sredine barake održao nam je govor:

Nalazite se u koncentracijskom logoru. U Auschwitzu...

Stanka. Promatrao je učinak koji su proizvele njegove riječi. Njegovo je lice ostalo u mojem pamćenju sve do danas. Krupan čovjek, tridesetak godina, zločin upisan na njegovu čelu i u zjenicama. Odmjeravao nas je kao čopor gubavih pasa koji se hvataju za život.

Upamtite to — nastavio je. — Upamtite to zauvijek, urežite to u pamćenje. Vi ste u Auschwitzu. A Auschwitz nije odmaralište. Ovo je koncentracijski logor. Ovdje morate raditi. Ako ne, idete ravno u dimnjak. U krematorij. Raditi ili u krematorij — izbor je u vašim rukama.

Već smo bili dosta proživjeli te noći, vjerovali smo da nas ništa više ne može uplašiti. Ali od njegovih smo se suhih riječi naježili. Riječ »dimnjak« nije ovdje bila lišena smisla: plutala je u zraku, pomiješana s dimom. To je možda bila jedina riječ koja je ovdje imala stvaran smisao. Napustio je baraku. Pojavili su se kâpe, vičući:

Svi specijalisti, bravari, stolari, električari, urari, jedan korak naprijed!

Ostali su morali prijeći u drugu baraku, ovaj put od kamena. Uz dopuštenje da sjednemo. Nadgledao nas je jedan deportirani Ciganin.

Moga su oca iznenada uhvatili crijevni grčevi. Ustao je i pohitao prema Ciganinu, pitajući ga pristojno, na njemačkom:

Oprostite... Možete li mi reći gdje se nalaze zahodi?

Ciganin ga je dugo mjerio, od glave do pete. Kao da se htio uvjeriti da je čovjek koji mu je uputio riječ doista biće od mesa i kosti, živo biće s tijelom i trbuhom. Zatim, kao da se naglo trgnuo iz letargična sna, prilijepio je mojem ocu takvu pljusku da se srušio, zatim se četveronoške vratio na mjesto.

Ostao sam skamenjen. Što mi se to dogodilo? Upravo su mi udarili oca, pred mojim očima, a ja nisam ni trepnuo. Gledao sam i šutio sam. Jučer bih bio žabo nokte u meso toga zločinca. Jesam li se dakle toliko promijenio? Tako brzo? Tada me je počela gristi savjest. Samo sam mislio: nikada im ovo ne ću oprostiti. Otac je morao to pogoditi; šapnuo mi je na uho: »To ne boli.« Na njegovu je obrazu još bio crveni trag ruke.

— Svi napolje!

Desetak Cigana je došlo da se pridruži našem stražaru. Pendreci i bičevi zviždali su oko mene. Noge su mi trčale a da o tome nisam razmišljao. Pokušavao sam se zaštititi od udaraca sklanjajući se iza drugih. Proljetno sunce.

— U redove, po petorica!

Zatočenici koje sam jutros opazio radili su sa strane. Nikakva stražara pokraj njih, samo sjena dimnjaka. .. Utrnuo od sunčevih zraka i svojih snova, osjetio sam da me netko poteže za rukav. Bio je moj otac: »Naprijed, mali moj.«

Hodali smo. Vrata su se otvarala, opet se zatvarala. Nastavili smo hodati između bodljivih žica pod strujom. Na svakom koraku bijeli oglas s crnom mrtvačkom glavom koja nas je gledala. Natpis: »Pozor! Opasno po život!« Rujanje: je li tu bilo ijedno mjesto gdje nije bilo opasno po život?

Cigani su se zaustavili kraj jedne barake. Zamijenili su ih esesovci koji su nas okružili. Revolveri, strojnice, policijski psi.

Hod je trajao pola sata. Gledajući oko sebe, opazio sam da su bodljikave žice iza nas. Bili smo izašli iz logora.

Bio je lijep svibanjski dan. Proljetni mirisi plovili su zrakom. Sunce se naginjalo prema zapadu.

Ali jedva smo hodali nekoliko minuta kad su se ugledale bodljikave žice drugog logora. Željezna vrata s ovim natpisom, gore: »Rad oslobađa«.

Auschwitz.

Prvi dojam: bilo je bolje nego Birkenau. Betonske zgrade na dva kata umjesto drvenih baraka. Tu i tamo mali vrtovi. Odveli su nas do jednog od tih »blokova«. Sjeli smo na zemlju ispred vrata i opet počeli čekati. Od vremena do vremena tjerali su nekolicinu da uđu. Bili su to tuševi, obvezna formalnost na ulazu svih logora. Ako se išlo iz jednoga u drugi i nekoliko puta na dan, svaki put je trebalo proći kroz kupaonice.

Kad smo izašli ispod tople vode, ostali smo cvokotati u noći. Odjeća je ostala u bloku, obećali su nam drugo ruho.

Oko ponoći rekli su nam da trčimo.

— Brže — derali su se stražari. — Što brže trčite, to ćete ranije poći na spavanje.

Nakon nekoliko minuta luđačkog trčanja stigli smo pred novi blok. Tu nas je čekala odgovorna osoba. Bio je to mlad Poljak, smiješio nam se. Počeo nam je govoriti, slušali smo ga strpljivo usprkos umoru:

— Drugovi, nalazite se u koncentracijskom logoru Auschwitz. Čeka vas dug put patnji. Ali ne gubite hrabrost. Upravo ste izbjegli najveću opasnost: izdvajanje. Dakle, skupite snagu i ne gubite nadu. Svi ćemo vidjeti dan oslobođenja. Imajte pouzdanja u život, tisuću puta pouzdanja. Odagnajte očajanje i tako ćete otjerati smrt od sebe. Pakao ne traje vječno... A sada, jedna molba, još više savjet: neka drugarstvo vlada među vama. Svi smo braća i podnosimo istu sudbinu. Iznad naših glava plovi isti dim. Pomozite jedni drugima. To je jedini način da se preživi. Dosta je rečeno, vi ste umorni. Slušajte; vi ste u bloku 17; ja sam ovdje odgovoran za red; svatko može doći k

meni ako se ima požaliti na nekoga. To je sve. Pođite spavati. Dvije osobe na svaki krevet. Laku noć.

Prve ljudske riječi.

Čim smo se uspenrali na ležajeve, obuzeo nas je težak san.

Sutradan ujutro, »stari« su s nama postupali bez okrutnosti. Išli smo do umivaonika. Dali su nam novu odjeću. Donijeli su nam crnu kavu.

Napustili smo blok oko deset sati, da bi se mogao očistiti. Vani, sunce nas je ugrijalo. Moral nam je bio mnogo bolji. Osjetili smo okrjepljenje noćnog sna. Prijatelji su se susretali, razmjenjivala se pokoja rečenica. Govorilo se o svemu, osim o onima koji su nestali. Opće je mišljenje bilo da se rat privodi kraju.

Oko podne, donijeli su nam juhu, tanjur guste juhe za svakoga. Premda me je izjedala glad, odbio sam da je dotaknem. Bio sam još nekadašnje razmaženo dijete. Otac je pojeo moj obrok.

U hladovini bloka imali smo zatim kratak počinak. Morao je lagati onaj esesovac iz blatne barake: Auschwitz je ipak bio odmaralište...

Poslije podne svrstali su nas u redove. Tri su zatočenika donijela stol i medicinske instrumente. Zasukavši rukav lijeve ruke, svatko je morao proći ispred stola. Trojica »starih«, s iglama u rukama, gravirala su nam broj na lijevu ruku. Ja sam postao A-7713. Otada nisam imao drugog imena.

U suton, proziv. Bile su se vratile jedinice radnika. Pokraj vrata, orkestar je svirao vojničke marševe. Desetci tisuća zatočenika stajali su u redovima dok su esesovci provjeravali njihove brojeve.

Poslije proziva, zatočenici iz svih blokova raspršili su se tražeći prijatelje, rođake, susjede koji su stigli u posljednjim transportima.

Dani su prolazili. Ujutro: crna kava. U podne: juha. (Trećeg dana jeo sam s tekom, bez obzira na to koja je juha bila.) U šest sati popodne: proziv. Poslije toga kruh i još nešto. U devet sati: u krevet.

Bili smo već osam dana u Auschwitzu. Ovo se dogodilo poslije proziva. Čekali smo samo zvono koje je trebalo oglasiti kraj proziva. Čuo sam odjednom kako netko prolazi između redova i pita:

— Tko je među vama Wiesel iz Sighet?

Taj što nas je tražio bio je sitan čovjek s naočalama, smežurana i ostarjela lica. Moj otac mu je odgovorio:

— To sam ja, Wiesel iz Sighet.

Sitni čovjek ga je dugo odmjeravao, naboranih očiju:

— Ne prepoznajete me... Ne prepoznajete me... Ja sam vaš rođak, Stein. Već ste me zaboravili? Stein! Stein iz Antverpena. Muž od Reizel. Vaša je žena bila Reizelina teta... Često nam je pisala... i to kakva pisma!

Otac ga nije prepoznao. Valjda ga je jedva bio upoznao, jer je uvijek bio zaronjen do grla u poslove zajednice a mnogo manje upućen u obiteljske stvari. Uvijek je bio drugdje, izgubljen u mislima. (Jedanput je bila došla neka rođakinja u Sighet da nas posjeti. Stanovala je kod nas i jela za našim stolom već petnaest dana kad je moj otac prvi put primijetio njezinu nazočnost.) Ne, nije se mogao sjetiti Steina. Ja sam ga vrlo lako prepoznao. Poznao sam Reizel, njegovu ženu, prije nego što je otputovala u Belgiju. Rekao je:

— Mene su deportirali 1942. Čuo sam gdje se govori da je stigao transport iz vašega kraja i pošao sam vas tražiti. Pomislio sam da možda imate vijesti o Reizel i moja dva dječaka koji su ostali u Antverpenu...

Nisam ništa znao o njima. Poslije 1940. majka nije više primila nijedno pismo od njih. Ali sam slagao:

— Da, majka je primila vijesti od vaših. Reizel je dobro. Djeca također...

Zaplakao je od radosti. Htio je ostati dulje, doznati sve potanko, upiti dobre vijesti, ali približio se jedan esesovac i on je morao otići, dovikujući nam da će sutra opet doći.

Zvono je oglasilo da se možemo razići. Pošli smo tražiti večernji obrok, kruh i margarin. Bio sam užasno gladan i smjesta sam progutao svoju obrok. Otac mi je rekao:

Ne smije se pojesti sve odjedanput. I sutra je dan...

I videći da je njegov savjet došao prekasno i da ništa više nije ostalo od moga obroka, nije ni počeo jesti svoj:

— Ja nisam gladan — rekao je.

Boravili smo u Auschwitzu već tri tjedna. Ništa nismo imali raditi. Mnogo smo spavali. Poslije podne i noću.

Jedina je briga bila izbjeći odlaske, ostati tu što je moguće dulje. To nije bilo teško: dovoljno je bilo da se nikada ne upisujemo kao

kvalificirani radnici. Običnu radnu snagu čuvali su za kraj.

Na početku trećeg tjedna zamijenili su našeg starješinu bloka, prosudili su da je previše human. Novi naš starješina bio je okrutan a njegovi pomoćnici prava čudovišta. Dobri su dani prošli. Počeli smo se pitati ne bi li bolje bilo dopustiti da nas odrede za sljedeći odlazak.

Stein, naš rođak iz Antverpena, nastavio je dolaziti k nama i, od vremena do vremena, donosio je pola porcije kruha:

— Uzmi, ovo je za tebe, Eliezer.

Svaki put kad je dolazio suze su mu tekle niz obraze, na njima su se zaustavljale, na njima su se zaleđivale. Često je govorio mojem ocu:

Pazi na sina. Jako je slab, osušio se. Dobro se pazite, da izbjegnute izdvajanje. Jedite! Nije važno što i nije važno kada. Gutajte sve što možete. Slabi se ne zadržavaju dugo ovdje...

A on sam bio je tako mršav, tako sasušen, tako slab...

— Jedina stvar koja me drži na životu — običavao je reći — to je što znam da je Reizel još živa, i moji mališani. Da nije zbog njih, ne bih izdržao.

Jedne nam je večeri pristupio ozarena lica.

Upravo je stigao jedan transport iz Antverpena. Sutra ću poći da ih vidim. Sigurno će imati vijesti...

Otišao je.

Više ga ne ćemo vidjeti. Dobio je vijesti. Prave vijesti.

Uvečer, ležeći na pričnama, pokušavali smo pjevati neke hasidske napjeve i Akiba Drumer nam je kidao srce svojim teškim i dubokim glasom. Neki su govorili o Bogu, o njegovim tajanstvenim putovima, o grijesima židovskog naroda i budućem otkupljenju. Ja sam bio prestao moliti. Kao da sam bio s Jobom! Nisam poricao njegovo postojanje, ali sam sumnjao u njegovu apsolutnu pravednost.

Akiba Drumer je govorio:

— Bog nas iskušava. Želi vidjeti jesmo li sposobni nadvladati zle nagone, ubiti Sotonu u nama. Nemamo pravo očajavati. I kažnjava nas nemilosrdno, to je znak da nas još više voli...

Hersch Genud, upućen u Kabalu, govorio je o svršetku svijeta i dolasku Mesije.

— Samo bi od zgrade do zgrade, usred tih brbljanja, u mojem duhu zazujala misao: »Gdje je mama, u ovom času... I Tzipora...«

— Mama je još mlada žena — rekao je jednom otac. — Mora biti u nekom radnom logoru. A Tzipora, zar i ona nije već velika djevojka? I ona mora biti u nekom...

Kako smo samo željeli u to vjerovati! Pretvarali smo se: vjeruje li u to drugi, vjeruje li on?

Svi kvalificirani radnici već su bili poslani u druge logore. Bilo nas je samo stotinjak običnih radnika.

— Došao je red na vas, danas — najavio nam je tajnik bloka. — Odlazite s transportima.

U deset sati dobili smo dnevni obrok kruha. Okružilo nas je desetak esesovaca. Na vratima natpis: »Rad oslobađa!« Prebrojili su nas. I eto, bili smo usred poljâ, na osunčanoj cesti. Na nebu, nekoliko bijelih oblačića.

Hodali smo polagano. Stražarima se nije žurilo. Uživali smo u tome. Pri prolazu kroz sela, mnogi su nas Nijemci promatrali bez iznenađenja. Vjerojatno su već vidjeli mnoge takve povorke...

Na putu smo susreli njemačke djevojke. Stražari su ih počeli zadirkivati. Djevojke su se smijale, sretne. Dopuštale su da ih zagrlje, pošakljaju, i pucale od smijeha. Svi su se smijali, šalili, dobacivali ljubavne riječi dobar komad puta. Za to vrijeme barem nismo morali podnositi ni povike ni udarce kundacima.

Nakon četiri sata stigli smo u novi logor: Buna. Željezna su se vrata zatvorila iza nas.

Četvrto poglavlje

Logor je izgledao kao da ga je poharala neka epidemija: prazan i mrtav. Samo se nekoliko »dobro odjevenih« zatočenika šetalo između blokova.

Razumije se: najprije su nas natjerali da prođemo ispod tuševa. Tada nam se pridružio zapovjednik logora. Bio je snažan čovjek, dobro građen, širokih ramena; vrat kao u bika, debele usne, kovrčava kosa. Ostavljao je dojam da je dobar. Smiješak je od vremena do vremena zasjao u njegovim pepeljastoplavim očima. U našoj je povorci bilo nekoliko djece od deset, dvanaest godina. Oficir se raspitivao o njima i zapovjedio da im se donese hrane.

Pošto su nam dali novu odjeću, smješteni smo u dva šatora. Trebalo je čekati da nas uključe u radne jedinice, poslije ćemo prijeći u jedan blok.

Uvečer su se vratile radne jedinice s radilišta. Proziv. Počeli smo tražiti znance, raspitivati se kod starih zatočenika da doznamo koja je najbolja radna jedinica, i u koji bi blok trebalo pokušati ući. Svi su zatočenici složno govorili:

— Buna je vrlo dobar logor. Može se izdržati. Bitno je da ne upadnete u građevinsku jedinicu...

Kao da je izbor bio u našim rukama.

Starješina našeg šatora bio je neki Nijemac. Lice ubojice, mesnate usne, ruke poput vučjih šapa. Logorska hrana nije mu škodila: jedva se mogao kretati. Volio je djecu, kao i zapovjednik logora. Odmah nakon našeg dolaska naredio je da im se donese kruha, juhe i margarina. (U stvarnosti ta privrženost nije bila nesebična: djeca su ovdje bila predmetom prave trgovine, između homoseksualaca, to sam poslije doznao.) Objavio nam je:

— Ostajete kod mene tri dana, u karanteni. Zatim ćete ići raditi. Sutra, liječnički pregled.

Jedan od njegovih pomoćnika — dijete s očima skitnice i otvrdla lica — približio se meni:

— Želiš li pripadati dobroj jedinici?
— Sigurno. Ali pod jednim uvjetom: želim biti sa svojim ocem...
— U redu — rekao je. — To mogu srediti. Za jednu sitnicu: tvoje cipele. Dat ću ti druge.
Uskratio sam mu svoje cipele. One su mi bile sve što mi je ostalo.
Dat ću ti osim toga obrok kruha s komadom margarina...
Cipele su mu se sviđale; ali nisam mu ih prepustio. (Svejedno su mi poslije bile odnesene. Ali taj put ni za što.)

Liječnički pregled pod vedrim nebom, u ranim jutarnjim satima, pred trojicom liječnika koji su sjedili na klupi.

Prvi me nije uopće pregledao. Zadovoljio se da me upita:

— Jesi li zdrav?

Tko bi se usudio protusloviti?

Zubar je naprotiv izgledao savjesnije: zapovijedao je da se širom otvore usta. Zapravo, nije tražio da vidi pokvarene zube, nego zlatne zube. Tko je imao zlata u ustima, njegov su broj stavljali na popis. I ja sam imao jednu krunu.

Tri su prva dana brzo prošla. Četvrtog dana, u zoru, dok smo stajali ispred šatora, pojavili su se kâpe. Svaki je počeo birati ljude koji su mu se sviđali:

— Ti... ti... i ti... — pokazivali su prstom kao da se bira životinja, roba.

Pošli smo za našim kapom, bio je mlad. Zaustavio nas je pred vratima prvog bloka, blizu ulaza u logor. To je bio blok orkestra. »Uđite«, naredio je. Bili smo iznenađeni: kakve smo mi veze imali s glazbom?

Orkestar je svirao vojnički marš, uvijek isti. Desetci jedinica odlazili su prema radilištima, ukorak. Kâpe su davali ritam: »Lijeva, desna, lijeva, desna.«

Esesovski oficiri, s perom i papirom u ruci, upisivali su broj ljudi koji su izlazili. Orkestar je nastavio svirati isti marš sve dok nije prošla posljednja jedinica. Tada je šef orkestra umirio palicu. Orkestar se smjesta zaustavio, a kapo je zaurao: »U redove!«

Stali smo u redove po petorica, s glazbenicima. Izašli smo iz logora, bez glazbe ali svejedno ukorak: još nam je u ušima odjekivao marš.

— Lijeva, desna! Lijeva, desna!

Upustili smo se u razgovor sa susjedima, glazbenicima. Bili su gotovo svi Židovi. Juliek, Poljak, s naočalama i ciničnim smiješkom na blijedom licu. Louis, podrijetlom iz Nizozemske, čuveni violinist. Tužio se što mu ne dopuštaju da svira Beethovena: Židovi nisu imali prava svirati njemačku glazbu. Hans, mladi Berlinčanin pun duha. Predradnik je bio Poljak: Franek, bivši varšavski student.

Juliek mi je objasnio:

— Radimo u skladištu električnog materijala, nije daleko odavde. Rad uopće nije težak, ni opasan. Ali Idek, kapo, ima povremene napadaje ludila i bolje da mu se tada ne nađeš na putu.

— Imaš sreće, mali — rekao je Hans, smiješeći se. — Upao si u dobru jedinicu...

Deset minuta poslije bili smo ispred skladišta. Jedan njemački zaposlenik, civil, meister, došao nam je u susret. Ni na koga od nas nije obratio više pozornosti nego što je trgovac obraća na isporuku starih krpa.

Naši su drugovi imali pravo: posao nije bio težak. Sjedeći na zemlji, trebalo je prebrajati vijke, žarulje i sitne električne predmete. Kapo nam je nadugo i naširoko objašnjavao važnost toga rada, upozoravao nas da će onaj tko bude lijen imati s njim posla. Novi drugovi su me ohrabivali:

— Ništa se ne plaši. On to mora govoriti zbogmeistern.

Bilo je tu mnogo Poljaka u civilu i nekoliko Francuskinja isto tako. One su očima pozdravljale glazbenike.

Predradnik Franek smjestio me je u kut:

— Nemoj se pretrgnuti, nemoj se žuriti. Ali pazi da te neki esesovac ne iznenadi.

— Predradniče... volio bih biti blizu oca.

— U redu. Tvoj otac će raditi ovdje, pokraj tebe.

Imali smo sreće.

Dva su dječaka pridodana našoj skupini: Joši i Tibi, braća, Čehoslovaci, čiji su roditelji bili smaknuti u Birkenauu. Živjeli su dušom i tijelom jedan za drugoga.

Brzo su se sa mnom sprijateljili. Kako su nekada pripadali organizaciji cionističke omladine, znali su bezbroj hebrejskih

pjesama. Tako nam se događalo da smo tiho pjevušili napjeve koji su prizivali mirne vode Jordana i veličanstvenu svetost Jeruzalema. Također smo često govorili o Palestini. Ni njihovi roditelji nisu imali hrabrosti sve prodati i emigrirati, dok je još bilo vremena. Odlučili smo da, bude li nam dano doživjeti oslobođenje, ni dana više ne ćemo ostati u Europi. Ukrat ćemo se u prvi brod za Haifu.

Još izgubljen u svojim kabalističkim sanjama, Akiba Drumer je otkrio redak u Bibliji čiji mu je sadržaj, preveden u brojke, omogućio da prorekne oslobođenje idućih Redana.

Napustili smo šatore i preselili se u glazbenički blok. Imali smo pravo na pokrivač, lavor i komad sapuna. Starješina bloka bio je njemački Židov.

Dobro je bilo imati Židova za gospodara. Zvao se Alfons. Mlad čovjek s iznenađujuće ostarjelim licem. Potpuno se posvećivao dobrobiti »svoga« bloka. Svaki put kad je mogao, organizirao je »kotao« juhe za mlade, za slabe, za sve koji su više sanjali dodatni tanjur nego slobodu.

Jednog dana, po povratku iz skladišta, pozvan sam u tajništvo bloka:

— A-7713?

— To sam ja.

— Poslije jela poći ćeš k zubaru.

— Ali... mene ne bole zubi...

— Poslije jela. Neizostavno.

Otišao sam u bolesnički blok. Dvadesetak zatočenika čekalo je u redu ispred vrata. Nije dugo trebalo da se shvati svrha našeg sazivanja: radilo se o čupanju zlatnih zubi.

Zubar, Židov iz Čehoslovačke, imao je lice koje je sličilo na posmrtnu masku. Kad bi otvorio usta, pokazao bi se užasan prizor žutih i trulih zubi. Kad sam sjeo na stolac, ponizno sam ga upitao:

— Što ćete učiniti, gospodine zubaru?

— Skinut ću ti zlatnu krunu, sasvim jednostavno — odgovorio je ravnodušnim glasom.

Palo mi je na pamet da hinim bolest:

— Zar ne biste mogli pričekati nekoliko dana, gospodine doktore? Ne osjećam se dobro, imam groznicu...

Nabrao je čelo, malo razmislio i opipao mi bilo.

— Dobro, mali. Kad se budeš bolje osjećao, dođi opet k meni. Ali nemoj čekati da te ja zovem!

Došao sam k njemu nakon tjedan dana. S istom isprikom: još ne osjećam da sam se oporavio. Naizgled nije pokazao iznenađenje, i nisam znao vjeruje li mi. Vjerojatno je bio zadovoljan videći da sam sam opet došao, kao što sam mu bio obećao. Odobrio mi je još jednu odgodu.

Nekoliko dana poslije mog posjeta zatvorili su zubarsku ordinaciju, a zubara bacili u zatvor. Trebao je biti obješen. Otkrilo se da je za svoj račun trgovao zlatnim zubima zatočenika. Nisam osjetio nimalo samilosti prema njemu. Bio sam čak sretan što mu se to dogodilo: spasio sam svoju zlatnu krunu. Mogla mi je poslužiti, jednog dana, da nešto kupim — kruha, života. Zanimao me je samo moj tanjur svakidašnje juhe, moj komad suhoga kruha. Kruh, juha — to je bio sav moj život. Bio sam samo tijelo. Možda još manje: izglednjeli želudac. Želudac, jedino on, osjećao je da vrijeme prolazi.

U skladištu sam često radio kraj jedne mlade Francuskinje. Nismo razgovarali: ona nije znala njemački, ja nisam razumio francuski.

Činilo mi se da je Židovka, iako se ovdje smatralo da je »arijevka«. Bila je deportirana na prisilni rad.

Jednog dana kad se llek prepustio svojem bjesnilu,' našao sam se na njegovu putu. Bacio se na mene kao divlja zvijer, udarajući me po prsima, po glavi, bacajući me, grabeći me ponovno, zadajući mi sve jače udarce, sve dok me nije oblila krv. Kako sam grizao usne da ne urličem od bola, morao je moju šutnju shvatiti kao prijezir pa je nastavio da me sve jače udara.

Odjedanput se smirio. Kao da se ništa nije dogodilo, poslao me je natrag na posao. Kao da smo skupa sudjelovali u nekoj igri gdje su nam uloge bile jednako važne.

Odvukao sam se u svoj kut. Sve me je boljelo. Osjetio sam kako mi neka hladna ruka briše okrvavljeno čelo. Bila je to francuska radnica. Smiješila mi se ožalošćenim pogledom i gurnula mi u ruku komad

kruha. Gledala me je ravno u oči. Osjećao sam da mi želi nešto reći i da je guši strah. Ostala je tako tijekom dugačkih trenutaka, zatim joj se lice obasjalo i rekla mi je na gotovo ispravnom njemačkom:

— Grizi usne, moj mlađi brate... Ne plači. Sačuvaj srdžbu i mržnju za neki drugi dan, za kasnije. Doći će taj dan, ali još ne... Čekaj. Stisni zube i čekaj...

Mnogo godina poslije, u Parizu, čitao sam novine u metrou. Sučelice meni sjedila je vrlo lijepa gospođa, crne kose, sanjarskih očiju. Te sam oči već negdje vidio. Bila je to ona.

— Ne prepoznajete me, gospođo?

— Ja vas ne poznajem, gospodine.

— Godine 1944. bili ste u Njemačkoj, u Buni, zar ne?

— Pa da...

Radili ste u električnom skladištu...

— Da — rekla je, malko zbunjena. I nakon časka šutnje: — Čekajte malo... Sjećam se...

— Idek, kapo... židovski dječak... vaše blage riječi...

Skupa smo napustili metro da sjednemo na terasu jedne kavane. Proveli smo cijelu večer u prizivanju uspomena. Prije rastanka rekao sam:

— Mogu li vam postaviti jedno pitanje?

— Dobro znam koje, pitajte.

— Koje?

— Jesam li Židovka?... Da, Židovka sam. Iz obitelji koja prakticira vjeru. Za vrijeme okupacije pribavila sam lažne papire i prolazila sam kao »arijevka«. Tako su me uključili u skupine prisilnog rada i tako sam, kad su me deportirali u Njemačku, izbjegla koncentracijski logor. U skladištu nitko nije znao da govorim njemački: to bi bilo pobudilo sumnje. Onih nekoliko riječi koje sam vam rekla, to je bila neopreznost; ali znala sam da me ne biste izdali...

Drugi put morali smo ukrcavati dizel-motore u vagone, pod paskom njemačkih vojnika. Idekovi su živci bili prenapeti. Jedva se suzdržavao. Odjednom je provalio njegov bijes. Žrtva mu je bio moj otac.

Stara lijenčino! — počeo je urlati. — Ti to nazivaš radom?

I počeo ga je tući željeznom šipkom. Otac se najprije savio pod udarcima, zatim se slomio nadvoje kao suho stablo ošinuto gromom i svalio se.

Gledao sam cijeli taj prizor ne pomaknuvši se. Šutio sam. Više sam mislio na to da se udaljim da ne dobijem koji udarac. I još više: ako sam u tom trenutku bio srdit, nije to bilo protiv kapa, nego protiv mog oca. Predbacivao sam mu što nije znao izbjeći Idekovu krizu. Eto što je život u koncentracijskom logoru bio učinio od mene...

Jednog je dana Franek, predradnik, opazio da imam zlatnu krunu u ustima:

— Mali, daj mi tu krunu.

Odgovorio sam mu da je to nemoguće, da bez krune ne bih mogao jesti.

— Zar ono što ti daju jesti, mali!

Našao sam drugi odgovor: moju su krunu stavili na popis, tijekom liječničkoga pregleda; to bi nam obojici moglo stvoriti nevolje.

— Ako mi ne daš krunu, to bi te moglo mnogo skuplje stajati!

Taj simpatični i inteligentni mladić odjednom nije bio isti. Njegove su oči iskrile zavišću. Rekao sam mu da moram oca pitati za savjet.

— Pitaj oca, mali. Ali sutra želim odgovor.

Kad sam to rekao ocu, probljedio je, dugo bio nijem, zatim rekao:

— Ne, sine, to ne možemo učiniti.

— Oće nam se osvetiti!

— Ne će se usuditi, sine.

Na žalost, znao je kako treba postupiti; poznavao je moju slabu točku. Moj otac nikada nije služio vojsku i nije uspijevao stupati ukorak. A ovdje se svako premještanje u skupini moralo obavljati vojničkim korakom. To je za Franeka bila prilika da ga muči i da ga svaki dan okrutno tuče. Lijeva, desna: udarci šakama. Lijeva, desna: pljuske!

Odlučio sam osobno poučavati oca, naučiti ga da mijenja korak i održava ritam. Počeli smo se vježbati ispred našeg bloka. Ja sam zapovijedao: »Lijeva, desna!« a otac se vježbao. Zatočenici su nam se počeli rugati:

— Gledajte malog oficira kako staroga uči stupati... Hej, generalčiću, koliko ti obroka kruha daje stari za to?

Ali napredak moga oca ostajao je nedovoljan, i udarci su nastavili pljuštati po njemu.

— Dakle, još ne znaš stupati ukorak, stara lijenčino?

Takvi su se prizori ponavljali čitava dva tjedna. Nismo mogli više izdržati. Trebalo se predati. Franek je toga dana prasnuo u divljački smijeh:

Znao sam, dobro sam znao, mali, da ću te nadmudriti. Bolje ikada nego nikada. A zato što si me prisilio da čekam to će te koštati još jedan obrok kruha. Obrok kruha za jednog od mojih pajdaša, slavnog varšavskog zubara. Da ti iščupa krunu.

— Kako? Moj obrok kruha da bi ti dobio moju krunu?

Franek se smijao.

— Što bi ti htio? Da ti jednim udarcem šake razbijem zube?

Iste večeri, u zahodu, taj varšavski zubar iščupao mi je krunu s pomoću hrđave žlice.

Franek je postao ljubazniji. Od vremena do vremena čak mi je davao dodatni obrok juhe. Ali to nije dugo trajalo. Petnaest dana poslije toga svi su Poljaci prebačeni u drugi logor. Za ništa sam izgubio svoju krunu.

Nekoliko dana prije odlaska Poljaka stekao sam novo iskustvo.

Bilo je to jednog nedjeljnog jutra. Naša jedinica nije toga dana trebala ići na rad. Ali upravo Idek nije htio čuti ni riječi o ostajanju u logoru. Morali smo poći u skladište. Zaprepastilo nas je to naglo oduševljenje za rad. U skladištu nas je Idek povjerio Franeku rekavši:

— Radite što hoćete. Ali nešto radite. Ako ne, čut ćete od mene...

I nestao je.

Nismo znali što da radimo. Umorni od zgrčena položaja, svatko se od nas po redu počeo šetati po skladištu, tražeći koru kruha koju je neki civil možda zaboravio.

Stigavši do kraja zgrade, čuo sam šumove koji su dopirali iz manje susjedne prostorije. Približio sam se i vidio, na slamarici, Ideka i jednu mladu Poljakinju napola gole. Razumio sam zašto nas Idek nije htio ostaviti u logoru. Premjestiti stotinu zatočenika da bi legao s djevojkom! To mi se učinilo tako smiješnim da sam se nasmišao.

Idek se trgnuo, okrenuo se i vidio me, dok je djevojka pokušavala pokriti grudi. Želio sam pobjeći, ali noge su mi bile prikovane za pod. Idek me zgrabio za grlo. Rekao mi je prigušenim glasom:

Čekaj, vidjet ćeš, mali... Vidjet ćeš koliko je skupo napustiti posao... Smjesta ćeš za to platiti, mali... A sada, vrati se na svoje mjesto...

Pola sata prije normalnog prekida posla kapo je okupio cijelu jedinicu. Proziv. Nitko nije shvaćao što se događa. Proziv u to doba? Ovdje? Ja sam znao. Kapo je održao kratak govor:

Običan zatočenik nema pravo da se miješa u tuđe stvari. Jedan od vas kao da to nije razumio. Potrudit ću se stoga da jasno razumije, jedanput zauvijek.

Osjećao sam kako mi znoj curi niz leđa.

— A-7713!

Stupio sam naprijed.

— Sanduk! — zatražio je.

Donijeli su sanduk.

— Lezi tu! Na trbuh!

Poslušao sam.

Poslije toga osjećao sam samo udarce biča.

— Jedan!... Dva!... — brojio je.

Zaustavljao se nakon svakog udarca. Samo prvi su me doista boljeli. Slušao sam kako broji:

— Deset... Jedanaest!...

Glas mu je bio miran i do mene je stizao kao kroz debeo zid.

— Dvadeset tri...

Još dva, pomislio sam, napola bez svijesti. Kapo je čekao.

— Dvadeset četiri... Dvadeset pet!

Završilo je. Ali nisam toga bio svjestan, obeznanio sam se. Osjetio sam da dolazim k sebi pod zapljusom vjedra hladne vode. I dalje sam bio ispružen na sanduku. Vidio sam, nejasno, tek mokru zemlju pred sobom. Zatim sam čuo gdje netko viče. To je morao biti kapo. Počeo sam razabirati što urla:

— Ustani!

Vjerojatno sam morao praviti kretnje da ustanem, jer sam osjećao da ponovno padam na sanduk. Koliko sam želio ustati!

— Ustani! — urlao je iz sve snage.

Da mu barem mogu odgovoriti, mislio sam, da mu mogu reći da se ne mogu pomaknuti. Ali nisam uspijevaao rastaviti usne.

Na Idekovu zapovijed dva su me zatočenika podignula i odvela preda nj.

— Gledaj me u oči!

Gledao sam ga a nisam ga vidio. Mislio sam na oca. On je morao više patiti nego ja.

— Slušaj me, kućkin sine! — rekao mi je Idek hladno. — To ti je za radoznalost. Dobit ćeš pet puta toliko ako se usudiš ikomu ispričati što si vidio. Razumiješ?

Klimnuo sam potvrdno glavom, jedanput, deset puta, klimao sam bez kraja. Kao da mi je glava odlučila kazati »da«, ne zaustavljajući se nikada.

Jedne nedjelje, dok je polovica nas radila, među njima i moj otac, drugi su, među njima i ja, iskoristili priliku da dulje spavaju.

Oko deset sati počele su zavijati sirene. Uzbuna. Starješine blokova trkom su nas okupili unutar blokova, dok su esesovci bježali u skloništa. Kako je relativno lako bilo umaknuti za vrijeme uzbune — stražari su napuštali stražarske kule i prekidala se struja u bodljikavim žicama — esesovcima je izdana naredba da ubiju svakoga tko bi se našao izvan svoga bloka.

Za nekoliko trenutaka logor je sličio na ispražnjen brod. Nijedne žive duše na alejama. Blizu kuhinje dva su kazana vruće i zadimljene juhe bila napuštena, napola puna. Dva kazana juhe! Nasred puta dva kazana juhe, a da ih nitko ne čuva! Izgubljena kraljevska gozba, vrhunsko iskušenje! Promatrale su ih stotine očiju, iskreći od želje. Dva janjeta na koja vrebaju stotine vukova. Dva janjeta bez pastira, ponuđena. Ali tko bi se usudio?

Strah je bio jači od gladi. Odjednom, vidjesmo kako se neprimjetno otvaraju vrata bloka 37. Pojavio se jedan čovjek, gmižući kao crv u smjeru kazana.

Stotine su očiju slijedile njegovo micanje. Stotine su ljudi gmizale s njim, derale kožu s njim po šljunku. Sva su srca treptala, ali ponajviše od zavisti. On se usudio.

Dotaknuo je prvi kazan, srca su jače zakucala: uspio je. Jal nas je razdirao, žegao nas je kao da smo od slame. Nijednog časa nismo pomislili da mu se divimo. Jadni junde koji je krenuo u samoubojstvo za obrok juhe, ubijali smo ga u mislima.

Ispružen kraj kazana, pokušavao se dotle pridignuti do ruba. Bilo od slabosti, bilo od straha, oklijevao je ondje, prikupljajući bez sumnje posljednje snage. Napokon je uspio podignuti se do ruba posude. U jednom času činilo se da se ogleda u juhi, tražeći svoj fantomski odraz. Zatim, bez vidljiva razloga, ispustio je strašan urlik, hropac kakav nikada nisam čuo, i otvorenih usta sunuo glavom prema tekućini koja se još pušila. Trgnuli smo se od pucnja. Čovjek je pao na zemlju, lica umazana juhom, savijao se nekoliko sekunda podno kazana, zatim se nije više pomaknuo.

Tada smo tek čuli avione. Gotovo u isti čas barake su se počele tresti.

— Bombardiraju Bunu! — viknuo je netko.

Pomislio sam na oca. Ali sam ipak bio sretan. Vidjeti tvornicu kako izgara u plamenu, kakva osveta! Govorilo se o porazima njemačkih trupa na raznim frontama, naravno, ali se nije previše znalo treba li u to vjerovati. Danas, pravi koncert!

Nitko se od nas nije bojao. Pa ipak, ako bi koja bomba pala na blokove, bile bi stotine žrtava od jednog jedinog pogotka. Ali nismo se više bojali smrti, u svakom slučaju takve smrti. Svaka bomba koja bi se rasprsnula ispunjavala nas je radošću, vraćala nam je pouzdanje u život.

Bombardiranje je trajalo više od jednog sata. Da je barem moglo potrajati deset puta po deset sati... Potom je zavládala tišina. Posljednja buka američkog aviona nestala je s vjetrom, opet smo se našli u našem groblju. Na obzoru se dizala široka pruga crna dima. Sirene su opet zaurale. Objavile su svršetak uzbune.

Svi su izašli iz baraka. Disali smo punim plućima zrak ispunjen vatrom i dimom, a oči su bile osvjetljene nadom. Jedna je bomba bila pala usred logora, blizu zbornog mjesta, ali nije eksplodirala. Morali smo je odnijeti izvan logora.

Zapovjednik logora, u pratnji ađutanta i glavnog kapa, krenuo je u inspekciju duž aleja. Napad je na njegovu licu ostavio tragove velika

straha.

U središtu logora, kao jedina žrtva, ležalo je truplo čovjeka kojemu je lice bilo uprljano juhom. Kazani su vraćeni u kuhinju.

Esesovci su se vratili na mjesta u stražarskim kulama, stali iza mitraljeza. Međučin je prošao.

Nakon sat vremena vidjeli smo kako se vraćaju jedinice, ukorak, po običaju. S veseljem sam ugledao oca.

— Više je zgrada sravnjeno sa zemljom — rekao mi je — ali skladište nije oštećeno...

Poslije podne išli smo, s poletom, raščišćavati ruševine.

Tjedan dana poslije toga, vraćajući se s rada, opazili smo usred logora, na zbornom mjestu, crna vješala.

Doznali smo da će se juha dijeliti tek nakon proziva. Taj će trajati dulje nego obično. Zapovijedi su izdane oštrije nego drugih dana i zrak je čudno odjekivao.

— Otkrijte se! — iznenada se proderao zapovjednik logora.

Deset tisuća kapa podignulo se u isti čas.

— Pokrijte se!

Deset tisuća kapa spustilo se na lubanje, s brzinom munje.

Otvorila su se vrata logora. Pojavio se vod esesovaca i okružio nas: svaka tri koraka po jedan esesovac. Sa stražarnica su mitraljezi bili upereni prema zbornom mjestu.

— Boje se nereda — promrmljao je Juliek.

Dva su se esesovca uputila prema zatvoru. Vratili su se, vodeći između sebe osuđenika. Bio je mlad čovjek, iz Varšave. Imao je za sobom tri godine koncentracijskog logora. Bio je snažan i dobro građen momak, pravi div u usporedbi sa mnom.

Leđima okrenut prema vješalima, licem prema svojem sudcu, zapovjedniku logora, bio je blijed, ali naizgled više uzbuđen nego uplašen. Njegove ruke u lancima nisu uopće drhtale. Njegove oči hladno su promatrale stotine esesovskih stražara, tisuće zatočenika oko sebe.

Zapovjednik logora počeo je čitati presudu, odsječeno izgovarajući svaku rečenicu:

— U ime Reichsführera Himmlera... Zatočenik broj ... ukrao je za vrijeme uzbune... Prema zakonu... paragraf... zatočenik broj... osuđen je na smrtnu kaznu. Neka to bude upozorenje i primjer svim zatočenicima.

Nitko se nije pomaknuo.

Čuo sam kako mi kuca srce. Tisuće ljudi koji su svaki dan umirali u Auschwitzu i Birkenauu, u pećima krematorija, prestale su me uznemirivati. Ali ovaj ovdje, naslonjen na vješala smrti, ovaj me je potresao.

— Hoće li uskoro završiti ta ceremonija? Gladan sam — prošaptao je Juliek.

Na znak zapovjednika logora, lagerkapo se približio osuđeniku. Dva su mu zatočenika pomagala u poslu. Za dva tanjura juhe.

Kapo je htio osuđeniku zavezati oči, ali ovaj je to odbio.

Poslije otegnuta trenutka čekanja, krvnik mu je stavio užu oko vrata. Spremao se dati znak svojim pomoćnicima da izmaknu stolicu ispod osuđenikovih nogu, kad je ovaj uzviknuo, snažnim i mirnim glasom:

— Živjela sloboda! Proklinjem Njemačku! Proklinjem! Prok...

Krvnici su dovršili svoj posao.

Sijekući poput mača, zapovijed se prolomila zrakom:

— Otkrijte se!

Deset tisuća zatočenika iskazalo je počast.

— Pokrijte se!

Zatim je čitav logor, blok za blokom, morao defilirati ispred obješenoga i gledati u ugašene mrtvačeve oči, njegov ovješeni jezik. Kâpe i starješine blokova prisiljavali su svakoga da dobro pogleda to lice.

Poslije mimohoda dali su nam dopuštenje da se vratimo u blokove i uzmemo obrok.

Sjećam se da mi je te večeri juha bila izvrsna...

Vidio sam i druga vješanja. Nikada nisam vidio nijednog od tih osuđenika da bi zaplakao. Odavno su ta osušena tijela zaboravila gorak okus suza.

Osim jedanput. Oberkapo 52. jedinice za kabele bio je Nizozemac: gorostas, viši od dva metra. Sedam stotina zatočenika radilo je pod njegovim zapovjedništvom i svi su ga voljeli kao brata. Nikada nitko nije dobio pljusku od njegove ruke, uvredu iz njegovih usta.

U njegovoj je službi bio jedan dječak, pipel, kako su ga zvali. Dječak od dvanaestak godina, nježna i lijepa lica, nevjerojatna u takvu logoru.

(U Buni su mrzili pipele: često su bivali okrutniji nego odrasli. Jednog sam dana vidio jednog od njih, imao je trinaest godina, kako tuče oca zato što mu nije dobro napravio krevet. Dok je otac tiho plakao, on je urlao: »Ako odmah ne prestaneš plakati, više ti ne ću donositi kruha. Je si li razumio?« Ali malog Nizozemčeva slugu svi su obožavali. Imao je lice nesretna anđela.)

Jednog je dana eksplodirala električna centrala u Buni. Pozvani na lice mjesta, gestapovci su zaključili da je riječ o sabotaži. Otkriven je trag. Vodio je u blok nizozemskog oberkapa. Ondje su, nakon premetačine, otkrili znatnu količinu oružja!

Oberkapoje uhićen na licu mjesta. Mučili su ga tjednima, ali uzalud. Nijedno ime nije odao. Prebačen je u Auschwitz. O njemu se ništa više nije čulo.

Ali njegov mali pipel je ostao u logoru, u zatvoru. Kad su ga jednako podvrgnuli mučenju, i on je ostao nijem. Esesovci su ga onda osudili na smrt, skupa s dva druga zatočenika kod kojih je nađeno oružje.

Jednog dana dok smo se vraćali s rada, vidjeli smo troja vješala podignuta na zbornom mjestu, tri crna gavrana. Proziv. Esesovci oko nas, mitraljezi upereni: tradicionalna ceremonija. Tri osuđenika u lancima — i među njima mali pipel, anđeo tužnih očiju.

Esesovci su izgledali zabrinutije, uznemirenije nego obično. Objesiti dječaka pred tisućama gledatelja nije bila mala stvar. Zapovjednik logora pročitao je presudu. Sve su oči bile uprte u dijete. Bio je blijed, gotovo miran, grizao je usne. Na njega je padala sjena vješala.

Taj put je lagerkapoodbio služiti kao krvnik. Zamijenila su ga tri esesovca.

Trojica osuđenika skupa su se popela na stolice. Tri su se vrata istodobno našla u omčama.

— Živjela sloboda! — viknula su dvojica odraslih.

Mali je šutio.

— Gdje je dobri Bog, gdje je? — upitao je netko iza mene.

Na znak zapovjednika logora prevrnule su se tri stolice.

Apsolutna tišina u cijelom logoru. Sunce je zalazilo na obzoru.

— Otkrijte se! — proderao se zapovjednik logora. Glas mu je bio promukao. A mi, mi smo plakali.

— Pokrijte se!

Zatim je počeo mimohod. Dvojica odraslih nisu više bila živa. Jezik im je visio, zadebljao, pomodrio. Ali treće uže nije mirovalo: onako lagan, dječak je još živio...

Više od pola sata ostao je tako, boreći se između života i smrti, hropteći pred našim očima. A mi smo ga morali gledati u lice. Bio je još živ kad sam prošao ispred njega. Jezik mu je još bio crven, oči još neugašene.

Iza sebe čuo sam istog čovjeka kako pita:

— Ta gdje je Bog?

A ja sam čuo neki glas u sebi koji mu je odgovorio:

— Gdje je? Evo ga: obješen je ovdje, na ovim vješalima...

Te večeri juha je imala okus mrtvačkog tijela.

Peto poglavlje

Ljeto se primicalo kraju. Završavala je židovska godina.

Uoči Roš hašane, posljednjeg dana te proklete godine, sav se logor naelektrizirao od napetosti koja je vladala u srcima. Usprkos svemu taj dan je bio različit od ostalih. Posljednji dan u godini. Riječ »posljednji« imala je veoma čudan prizvuk. Ako je to uistinu bio posljednji dan?

Razdijelili su nam večernji obrok, prilično gustu juhu, ali nitko je nije taknuo. Htjeli smo čekati dok ne prođe molitva. Na zbornom mjestu, okružene bodljikavom žicom pod strujom, okupile su se tisuće Židova u tišini, izobličjenih lica.

Spuštala se noć. Iz svih blokova nastavili su dotjecati drugi zatočenici, odjednom sposobni pobijediti vrijeme i prostor, podvrgnuti ih svojoj volji. »Što si Ti, Bože — mislio sam gnjevno — kad se usporediš s ovom ucviljenom masom koja Ti dolazi s kricima svoje vjere, svoje srdžbe, svoje pobune? Što znači Tvoja veličina, Gospodaru svijeta, nasuprot svoj ovoj slaboći, nasuprot ovom izobličjenju i ovom raspadanju? Čemu još kinjiti njihove bolesne duhove, njihova iznemogla tijela?«

Deset tisuća ljudi bilo je došlo prisustvovati svečanoj službi, starješine blokova, kâpe, službenici smrti.

— Blagoslivljajte Vječnoga...

Začuo se glas voditelja obreda. Isprva sam pomislio da je to vjetar.

— Blagoslovljeno ime Vječnoga!

Tisuće usta ponavljale su blagoslov, ljudi su se povijali kao stabla u oluji.

— Blagoslovljeno ime Vječnoga!

Zašto, ali zašto bih ga ja blagoslivljao? Sve su se moje žilice bunile. Zato što je dao da se spale tisuće djece u rupama? Zato što je dao da radi šest krematorija dan i noć, tijekom dana Sabata, tijekom blagdana? Jer je u svojoj velikoj moći stvorio Auschwitz, Birkenau, Bunu i tolike druge tvornice smrti? Kako bih mu rekao:

»Blagoslovljen budi Ti, Vječni, Gospodaru svijeta, koji si nas izabrao između naroda da bismo bili mučeni danju i noću, da bismo vidjeli kako naši očevi, majke, braća završavaju u krematoriju? Hvaljeno budi Tvoje sveto ime, Ti koji si nas izabrao da budemo zaklani na Tvojem žrtveniku?«

Čekao sam da se uzvine glas voditelja obreda, istodobno moćan i slomljen, između suza, jecaja, uzdaha sviju nazočnih:

— Cijela zemlja i svemir su Božji!

Zaustavljao se svaki čas, kao da nije imao snage naći ispod riječi njihov sadržaj. Napjev se gušio u njegovu grlu.

A ja, nekadašnji mistik, ja sam razmišljao: »Da, čovjek je jači, veći nego Bog. Kad si se razočarao u Adamu i Evi, protjerao si ih iz raja. Kad Te je Noin naraštaj uvrijedio, poslao si potop. Kad Sodoma nije više nalazila milosti u Tvojim očima, dao si da s neba pljušti oganj i sumpor. Ali ovi ljudi ovdje koje si prevario, koje si ostavio da ih muče, kolju, guše, spaljuju, što oni čine? Oni se pred Tobom mole! Oni hvale Tvoje ime!«

— Sva stvorenja svjedoče veličinu Božju!

Nekada je dan Nove godine vladao mojim životom. Znao sam da moji grijesi ožalošćuju Vječnoga, preklinjao sam Njegov oprost. Nekada sam duboko vjerovao da samo o jednoj mojoj kretnji, da samo o jednoj mojoj molitvi ovisi spas svijeta.

Danas, nisam više preklinjao. Nisam više bio sposoban uzdisati. Osjećao sam se naprotiv veoma jakim. Bio sam tužitelj. A optuženik: Bog. Moje su se oči otvorile i bio sam sâm, užasno sâm na svijetu, bez Boga, bez čovjeka. Bez ljubavi i milosrđa. Bio sam već samo pepeo, ali sam se osjećao jačim od toga Svemogućega uz kojega su toliko dugo vezali moj život. Usred te molitvene skupštine bio sam poput nekog stranog promatrača.

Služba se završila Kadišem. Svatko je govorio Kadiš za svoje roditelje, za djecu, za braću i sama sebe.

Dugo smo stajali na zbornom mjestu. Nitko se nije usuđivao otrgnuti od toga priviđenja. Potom je stigao sat lijeganja, zatočenici su se sitnim koracima vratili u blokove. Čuo sam kako jedni drugima žele sretnu iduću godinu!

Trkom sam pošao potražiti oca. I bojao sam se istodobno da ću mu morati poželjeti sretnu iduću godinu u koju nisam više vjerovao.

Stajao je kraj bloka, naslonjen na zid, pogrbljen, slegnutih ramena kao pod teškim teretom. Približio sam mu se, uzeo ga za ruku i poljubio je. Na nju je pala jedna suza. Čija je bila ta suza? Moja? Njegova? Ništa nisam kazao. Ni on. Nikada se nismo tako jasno razumjeli.

Zvuk zvona vratio nas je u stvarnost. Trebalo je poći na spavanje. Vratili smo se iz vrlo velike daljine. Podignuo sam pogled da vidim lice svoga oca, pogrbljena nada mnom, da pokušam zateći neki smiješak, ili nešto što bi na nj sličilo na njegovu usahlom i ostarjelom licu. Ali ništa. Ni sjenke od nekakva izraza. Bio je poražen.

Jom kipur. Dan velikoga oprosta.

Je li trebalo postiti? O tom se pitanju žestoko raspravljalo. Post je mogao značiti sigurniju, bržu smrt. Ovdje se postilo cijele godine. Cijele je godine bio Jom kipur. Ali drugi su govorili da treba postiti, upravo zato što je bilo opasno to učiniti. Trebalo je Bogu pokazati da smo i ovdje, u ovom zatvorenom paklu, sposobni pjevati Njegove hvale.

Ja nisam postio. Ponajprije da bih ugodio ocu koji mi je zabranio da to činim. Zatim, nije bilo više nikakva razloga da postim. Nisam više prihvaćao Božju šutnju. Gutajući porciju juhe, vidio sam u toj gesti čin pobune i prosvjeda protiv Njega.

I griskao sam svoj komad kruha.

Osjetio sam da mi se u dnu srca stvorila velika praznina.

Esesovci su nam ponudili lijep dar za Novu godinu.

Vratili smo se s rada. Čim smo prekoračili prag logora, osjetili smo nešto neobično u zraku. Proziv je trajao kraće nego obično. Večernja juha podijeljena je s velikom brzinom, smjesta je pojedena, u tjeskobi.

Nisam više bio u istom bloku s ocem. Bili su me prebacili u drugu jedinicu, građevinsku, gdje sam morao dvanaest sati na dan vući teške kamene blokove. Starješina moga novog bloka bio je njemački Židov, sitna rasta, oštra pogleda. Te nam je večeri objavio da nitko

nema prava napustiti blok poslije večernje juhe. I uskoro je počela kružiti užasna riječ: izdvajanje.

Znali smo što bi to značilo. Jedan će nas esesovac pregledati. Čim nađe nekoga tko je slab, nekog »muslimana«, kako smo govorili, zapisat će njegov broj: dobar za krematorij.

Poslije juhe okupili smo se između kreveta. Veterani su govorili:

Imate sreće što ste ovamo dovedeni tako kasno. Danas je ovdje raj, kad se usporedi s onim što je logor bio prije dvije godine. Buna je tada bila pravi pakao. Nije bilo vode, ni pokrivača, još manje juhe i kruha. Noću smo spavali gotovo goli, a bivalo je minus trideset. Svakoga su dana skupljali stotine trupla. Rad je bio veoma težak. Danas, ovo je mali raj. Kâpe su dobivali zapovijed da svaki dan ubiju određen broj zatočenika. I svaki tjedan, izdvajanje. Nemilosrdno izdvajanje... Da, imate sreće.

— Dosta! Ušutite! — preklinjao sam. — Sutra ćete pripovijedati svoje priče, ili neki drugi dan.

Pucali su od smijeha. Nisu zabadava bili stari zatočenici.

— Bojiš se? I mi, i mi smo se bojali. I imali smo se čega bojati, nekada.

Starci su stajali u svom kutu, nijemi, nepomični, ustrašeni. Neki su se molili.

Jedan sat kašnjenja. Za jedan sat doznat ćemo presudu: smrt, ili odgoda.

A moj otac? Tek sam se tada njega sjetio. Kako će on proći izdvajanje? Toliko je bio ostario...

Naš starješina bloka nije napuštao koncentracijske logore od 1933. Već je bio prošao kroz sve klaonice, kroz sve tvornice smrti. Oko devet sati stao je usred nas:

— Achtung!

Smjesta je zavládala tišina.

Slušajte dobro što ću vam reći. (Po prvi put osjetio sam da mu glas drhti.) Za nekoliko trenutaka počët će izdvajanje. Morat ćete se svući do gola. Zatim prolaziti jedan za drugim ispred esesovskih liječnika. Nadam se da ćete svi kroz to proći. Ali sami morate povećati svoje izgledе. Prije nego što uđete u susjednu prostoriju, napravite nekoliko kretnja tako da dobijete malo boje. Nemojte dugo hodati,

trčite! Trčite kao da vam je đavao za petama! Ne gledajte esesovce. Trčite, ravno naprijed!

Zastao je načas, zatim dodao:

— I što je bitno, nemojte se bojati!

Eto savjeta koji smo doista poželjeli da ga možemo slijediti.

Svukao sam se, ostavljajući odjeću na krevetu. Te večeri nije bilo nikakve opasnosti da će je tko ukrasti.

Tibi i Joši, koji su promijenili jedinicu u isto vrijeme kad i ja, došli su mi reći:

Ostanimo skupa. Bit ćemo jači.

Joši je nešto mrmljao kroza zube. Valjda se molio. Nikada nisam znao da je Joši vjernik. Uvijek sam mislio da je čak suprotno. Tibi je šutio, bio je vrlo blijed. Svi su zatočenici stajali goli između kreveta. Tako se mora stajati na Posljednjem sudu.

— Dolaze!...

Tri su esesovska oficira okruživala slavnog doktora Mengelea, onoga koji nas je primio u Birkenauu. Starješina bloka nas je upitao, pokušavajući se nasmiješiti:

— Spremni?

Da, bili smo spremni. Esesovski liječnici također. Doktor Mengele je držao neki popis u ruci: naše brojeve. Dao je znak starješini bloka: »Možemo početi!« Kao da se radilo o nekoj igri.

Najprije su trebale proći »ličnosti« bloka, stubenelteste, kâpe, predradnici, svi u savršenoj tjelesnoj kondiciji, naravno! Zatim je došao red na obične zatočenike. Doktor Mengele ih je mjerio od glave do pete. Od vremena do vremena zapisivao je poneki broj. Ispunjavala me je jedna jedina misao: ne dopustiti da uzme moj broj, ne dopustiti mu da vidi moju lijevu ruku.

Ispred mene su bili još samo Tibi i Joši. Prošli su. Imao sam vremena shvatiti da Mengele nije zapisao njihov broj. Netko me gurnuo. Bio sam na redu. Potrčao sam ne gledajući iza sebe. Glava mi se vrtjela: previše si mršav, slab si, previše si mršav, dobar si za dimnjak... Trčanje mi se činilo beskonačnim, mislio sam da trčim godinama... Previše si mršav, previše si slab... Napokon sam stigao, na izmaku snaga. Kad mi se povratio dah, upitao sam Jošija i Tibija:

— Jesam li upisan?

— Nisi — rekao je Joši. Dodao je smiješeći se: — U svakom slučaju, nije mogao, prebrzo si trčao...

Počeo sam se smijati. Bio sam sretan. Poželio sam ih zagrliti. U tom trenutku drugi su bili nevažni! Nisam bio upisan.

Oni čiji je broj bio zabilježen držali su se sa strane, napušteni od cijeloga svijeta. Neki su plakali u tišini.

Esesovski oficiri su otišli. Pojavio se starješina bloka, na njegovu se licu odražavao umor sviju nas:

Sve je dobro prošlo. Nemojte se uznemirivati. Nikomu se ništa ne će dogoditi. Nikomu...

Ponovno se pokušao nasmiješiti. Jedan jadni Židov, omršavio, sasušen, upitao ga je željno, drhtavim glasom:

— Ali... ali, blockelteste, mene su ipak upisali!

Starješinu bloka uhvatio je bijes: kako, oni odbijaju u to povjerovati!

— Što je to sad? Ja lažem, možda? Kažem vam jednom zauvijek: ništa vam se ne će dogoditi! Nikomu! Vi uživate u očajavanju, glupani jedni!

Zazvonilo je zvono, objavljujući nam da je izdvajanje završeno u cijelom logoru.

Iz sve snage pojurio sam prema bloku 36; susreo sam oca na putu. Dolazio je k meni:

— Onda? Jesi li prošao?

— Jesam. A ti?

— I ja.

Kako smo odahnuli, tada. Otac je za mene imao dar: pola porcije kruha koju je dobio u zamjenu za komad kaučuka, nađen u skladištu, koji je mogao poslužiti da se napravi potplat.

Zvono. Trebalo se razdvojiti, poći na spavanje. Jedno zvono je svime upravljalo. Davalo mi je zapovijedi i ja sam ih automatski izvršavao. Mrzio sam ga. Kad bi mi se dogodilo da sanjam o boljem svijetu, zamišljao sam samo svemir bez zvona.

Prošlo je nekoliko dana. Nismo više mislili na izdvajanje. Išli smo na rad kao i obično i ukrcavali teško kamenje u vagone. Obroci su postali mršaviji. To je bila jedina promjena.

Bili smo ustali prije zore kao svakog dana. Dobili crnu kavu, komad kruha. Spremali smo se po običaju poći na radilište. Stigao je starješina bloka trčeći:

Smirite se jedan čas. Imam ovdje neki popis brojeva. Pročitat ću vam ih. Oni koje prozovem ne će jutros ići na rad: ostat će u logoru.

I tronutim je glasom pročitao desetak brojeva. Razumjeli smo: to su bili brojevi zapisani prilikom izdvajanja. Doktor Mengele nije zaboravio.

Starješina bloka uputio se prema svojoj sobi. Okružilo ga je nekoliko zatočenika, hvatajući se za njegovu odjeću:

Spasite nas! Obećali ste nam... Želimo poći na radilište, imamo dosta snage za rad. Dobri smo radnici. Možemo... želimo...

Pokušao ih je umiriti, razuvjeriti ih u pogledu njihove sudbine, objasniti im da činjenica što ostaju u logoru nije ništa naročito, nema tragično značenje:

— Ja ovdje ostajem svaki dan...

To je bio pomalo slab dokaz. I sam je to primijetio, nije više dodao ni riječi i zatvorio se u svoju sobu.

Zazvonilo je zvono.

— U redove!

Malo je sada bilo važno što je rad bio težak. Bitno je bilo naći se daleko od bloka, daleko od ždrijela smrti, daleko od središta pakla.

Opazio sam oca kako trči u mojem pravcu. Odjednom sam se uplašio.

— Što se dogodilo?

Bio je zadihan, nije uspijevao rastaviti usne.

— I ja... i ja... Rekli su mi da ostanem u logoru.

Bili su upisali njegovo ime a da to nije opazio.

— Što ćemo učiniti? — rekao sam tjeskobno.

Ali on me je htio ohrabriti:

— Još nije sigurno. Ima još mogućnosti da se izbjegne. Danas će obaviti još jedno izdvajanje... konačno izdvajanje...

Šutio sam.

Osjećao sam da mu istječe vrijeme. Govorio je brzo: htio mi je reći toliko toga. Zapletao se u riječima, glas ga je gušio. Znao je da moram poći za nekoliko trenutaka. Ostat će sam, tako sam...

— Evo, uzmi ovaj nož — rekao mi je — meni više ne treba. Tebi će poslužiti. Uzmi i ovu žlicu. Nemoj ih prodati. Brzo! Idemo, uzmi ovo što ti dajem!

Nasljedstvo...

— Nemoj tako govoriti, oče. (Bio sam na rubu jecaja.) Ne želim da tako govoriš. Zadrži žlicu i nož. Tebi trebaju kao i meni. Vidjet ćemo se večeras, poslije rada.

Zagledao se u mene umornim očima, zamućenim od očaja. Nastavio je:

— Tražim to od tebe... Uzmi ih, učini što tražim, sine. Nemamo vremena... Učini što ti kaže otac.

Naš kapo je zaurloao naređenje da se krene.

Jedinica se uputila prema izlazu iz logora. Lijeva, desna! Grizao sam usne. Otac je ostao kraj bloka, naslonjen na zid. Zatim je potrčao, da nas sustigne. Možda mi je zaboravio nešto reći... Ali prebrzo smo stupali... Lijeva, desna!

Bili smo već na vratima. Brojili su nas, uz buku vojne glazbe. Izašli smo.

Cijelog sam dana hodao kao mjesečar. Tibi i Joši pokatkad bi mi dobacili koju bratsku riječ. I kapo me je pokušao ohrabriti. Danas mi je dao lakši rad. Srce me je zaboljelo. Kako su dobro sa mnom postupali! Kao sa siročetom. Mislio sam: čak i sada, otac mi još pomaže.

Ni sam nisam znao što želim, da dan brzo prođe ili ne. Bojao sam se da ću se večeras naći sam. Kako bi dobro bilo ovdje umrijeti!

Napokon smo se uputili natrag. Kako sam tada poželio da nam zapovjede trčati!

Vojnički marš. Vrata. Logor.

Potrčao sam prema bloku 36.

Ima li još čudesa na zemlji? Bio je živ. Izbjegao je drugo izdvajanje. Mogao je još dokazati da je koristan... Vratio sam mu nož i žlicu.

Napustio nas je Akiba Drumer, žrtva izdvajanja. Posljednjih je dana izgubljeno tamarao između nas, staklenih očiju, pričajući svima svoju slaboću: »Ne mogu više... Gotovo je...« Nemoguće je bilo podignuti mu moral. Nije slušao što mu se govorilo. Samo je ponavljao da je

za njega sve gotovo, da ne može više izdržati borbu, da nema više snage, ni vjere. Oči su mu se odjednom ispraznile, bile su tek dvije otvorene rane, dva zdenca užasa.

Nije bio jedini koji je izgubio vjeru, tih dana izdvajanja. Poznavao sam jednog rabina iz nekog poljskog gradića, bio je starac, pogrbljen, usne su mu uvijek podrhtavale. Molio se cijelo vrijeme, u bloku, na radilištu, u stroju. Napamet je govorio čitave stranice iz Talmuda, raspravljao sam sa sobom, postavljao pitanja i sam odgovarao. I jednog mi je dana rekao:

— Gotovo je. Bog više nije s nama.

I, kao da se pokajao što je izgovorio te riječi, jednako hladno, jednako suho, dodao je ugašenim glasom:

— Znam. Nemamo prava reći takve stvari. Dobro to znam. Premalen je čovjek, previše bijedno ništavan da pokušava razumjeti tajanstvene putove Božje. Ali, što mogu učiniti, ja? Ja nisam mudrac, nisam pravednik, nisam svetac. Ja sam jednostavno stvorenje od kosti i mesa. Trpim pakao u duši i puti. Imam i dva oka, vidim što se ovdje čini. Gdje je božansko milosrđe? Gdje je Bog. Kako mogu vjerovati, kako se može vjerovati u Boga milosrđa?

Jadni Akiba Drumer, da je mogao nastaviti vjerovati u Boga, vidjeti u ovoj kalvariji Božju kušnju, ne bi ga odnijelo izdvajanje. Ali čim je osjetio prve pukotine u svojoj vjeri, izgubio je razloge da se bori i počeo je umirati.

Kad je stiglo izdvajanje, bio je unaprijed osuđen, pružajući vrat krvniku. Samo je od nas zatražio:

— Za tri dana, mene više ne će biti... Recite Kadiš za mene.

To smo mu obećali: nakon tri dana, kad vidimo da se iz dimnjaka diže dim, mislit ćemo na njega. Okupit smo deset ljudi i obaviti posebnu službu. Svi će mu prijatelji reći Kadiš.

Zatim je otišao, u pravcu bolnice, gotovo čvrstim korakom, ne osvrćući se. Ambulantna su kola čekala da ga odvezu u Birkenau. Tada su nastupili strašni dani. Dobivali smo više udaraca nego hrane, rad nas je satirao. A tri dana nakon njegova odlaska zaboravili smo reći Kadiš.

Stigla je zima. Dani su se skratili, noći postale gotovo nepodnošljive. U ranim satima zore ledeni vjetar nas je rezao kao bič. Dali su nam zimsku odjeću: malo deblje prugaste košulje. Veterani su našli novu prigodu da se narugaju:

— Sada ćete uistinu osjetiti okus logora!

Otišli smo na rad kao i obično, smrznuta tijela. Kamenje je bilo tako hladno da nam se činilo kako će nam ruke ostati zalijepljene kad ga dodirnemo. Ali čovjek se privikne na sve.

Na Božić i Novu godinu nije se radilo. Imali smo pravo na manje prozirnu juhu.

Prema sredini siječnja počela mi je otjecati desna noga, zbog hladnoće. Nisam je više mogao spustiti na zemlju. Otišao sam na pregled. Liječnik, veliki židovski liječnik, zatočenik kao i mi, bio je odlučan: — Treba je operirati! Ako čekamo, trebat će amputirati nožne prste a možda i nogu.

Samo mi je to još trebalo! Ali nisam imao izbora. Liječnik se odlučio za operaciju, nije se imalo što raspravljati. Ipak sam bio zadovoljan što je on donio odluku.

Stavili su me u krevet, s bijelim plahtama. Bio sam zaboravio da ljudi spavaju u plahtama.

Uopće nije bilo loše u bolnici: imali smo pravo na dobar kruh, na gušću juhu. Nema zvona, nema proziva, nema rada. Od vremena do vremena mogao sam poslati komad kruha ocu.

Kraj mene je ležao mađarski Židov, bolovao je od dizenterije. Kost i koža, dva ugasla oka. Čuo sam samo njegov glas; to je bilo jedino očitovanje njegova života. Odakle je uzimao snagu da govori?

— Ne smiješ se prerano veseliti, mali. I ovdje ima izdvajanja. Čak češće nego vani. Njemačkoj nisu potrebni bolesni Židovi. Njemačkoj nisam potreban ja. Kod sljedećeg transporta, imat ćeš novog susjeda. Čuj me stoga, poslušaj moj savjet: napusti bolnicu prije izdvajanja!

Te riječi što su dopirale ispod zemlje, iz nekog obličja bez lica, ispunile su me užasom. Bolnica je bila premalena, svakako, i stignu li tih dana novi bolesnici trebat će napraviti mjesta.

Ali možda me je moj susjed bez lica, bojeći se da će biti među prvim žrtvama, jednostavno htio otjerati, osloboditi moj krevet i sebi pružiti mogućnost da preživi. Možda me je htio samo uplašiti. Ipak, ako je govorio istinu? Odlučio sam pričekati što će se dogoditi.

Liječnik mi je došao najaviti da će me sutra operirati.

— Nemoj se bojati — dodao je — sve će proći dobro.

U deset ujutro odveli su me u operacijsku dvoranu.

»Moj« liječnik je bio prisutan. To me je utješilo. Osjećao sam da mi se u njegovoj prisutnosti ništa loše ne može dogoditi. Svaka njegova riječ bila je melem i svaki njegov pogled dolazio mi je kao znak nade.

— To će te malo boljeti — rekao mi je — ali proći će. Stisni zube.

Operacija je trajala sat vremena. Nisu me uspavali. Nisam ispuštao iz vida svoga liječnika. Poslije sam osjetio da se gubim...

Kad sam došao k sebi i otvorio oči, najprije sam vidio samo golemu bjelinu, plahte, zatim sam opazio lice svoga liječnika iznad sebe:

Sve je dobro prošlo. Hrabar si, mali. Sad ćeš ovdje ostati dva tjedna, odmorit ćeš se koliko treba, i sve će biti gotovo. Dobro ćeš jesti, odmorit će ti se tijelo i živci.

Samo sam pratio micanje njegovih usana. Jedva sam razumio što mi govori, ali godilo mi je brujanje njegova glasa. Odjednom mi je hladan znoj pokrio čelo: nisam više osjećao nogu! Jesu li mi je odrezali?

— Doktore — promucao sam — doktore?

— Što je, mali?

Nisam imao hrabrosti da mu postavim pitanje.

— Doktore, žedan sam...

Zatražio je da mi donesu vode. Smiješio se. Spremao se izaći, vidjeti druge bolesnike.

— Doktore?

— Što?

— Hoću li se još moći služiti nogom?

Prestao se smiješiti. Jako sam se uplašio. Rekao mi je:

— Mali, imaj povjerenja u mene.

— Imam puno povjerenja, doktore.

— Dobro, slušaj: za petnaest dana bit ćeš potpuno oporavljen. Moći ćeš hodati kao i drugi. Taban na tvojoj nozi bio je pun gnoja. Trebalo

je samo prorezati gnojnu kesu. Nismo te amputirali. Vidjet ćeš, za petnaest dana šetat ćeš se kao bilo tko.

Morao sam samo čekati petnaest dana.

Ali, već sutradan nakon moje operacije, logorom se prosuo glas da se fronta naglo približila. Crvena armija je nadirala prema Buni: bilo je to samo pitanje sati.

Već smo bili naviknuti na takve glasine. Nije bilo prvi put da nam neki lažni prorok najavljuje svjetski mir, pregovore s Crvenim križem o našem oslobođenju ili druge izmišljotine... I često smo u njih povjerovali... Bila je to injekcija morfija.

Ali ovaj put činilo se da su proročanstva ozbiljnija. Posljednjih noći čuli smo u daljini topove. Moj susjed, onaj bez lica, tada je govorio:

Nemoj se zavaravati iluzijama. Hitler je točno odredio da će uništiti sve Židove prije nego što ura odbije dvanaest puta, prije nego što mognu čuti posljednji udarac.

Prasnuo sam:

— Što vam to znači? Trebamo li smatrati da je Hitler prorok?

Njegove su se ugasle i staklene oči ukočile. Naposljetku je rekao umornim glasom:

— Imam više povjerenja u Hitlera nego u bilo koga drugoga. On je jedini održao obećanja, sva svoja obećanja, židovskom narodu.

Poslije podne istog dana u četiri sata, po običaju, zvono je pozvalo sve starješine blokova na raport.

Otamo su se vratili slomljeni. Nisu uspijevali otvoriti usta, samo su izgovorili jednu riječ: »Evakuacija«. Logor će se isprazniti, a nas će poslati prema pozadini. Kamo? Nekamo na dno Njemačke. Prema drugim logorima: njih nije manjkalo.

— Kada?

— Sutra uvečer.

— Možda će Rusi stići prije...

— Možda.

Svi smo dobro znali da ne će stići.

Logor se pretvorio u košnicu. Trčalo se, dozivalo. U svim blokovima pripreme za put. Zaboravio sam na bolesnu nogu. Jedan liječnik je

ušao u prostoriju i objavio: — Sutra, čim padne noć, logor polazi na marš. Blok za blokom. Bolesnici mogu ostati u bolnici. Oni se ne će evakuirati.

Ta nam je novost dala misliti. Hoće li esesovci ostaviti nekoliko desetaka zatočenika da se kočopere po bolničkim blokovima čekajući dolazak svojih osloboditelja? Hoće li dopustiti Židovima da čuju odbijanje dvanaeste ure? Očevidno ne će.

Svi će bolesnici biti dokrajčeni na licu mjesta — rekao je onaj bez lica. — I bačeni u krematorij, u posljednju peć.

— Logor je sigurno miniran — primijetio je netko drugi. — Odmah nakon evakuacije dignut će ga u zrak.

Ja nisam mislio na smrt, ali nisam se htio odijeliti od oca. Već smo toliko propatili, toliko podnijeli zajedno: to nije bio trenutak da se rastanemo.

Potrčao sam van, u potragu za njim. Snijeg je bio debeo, prozori blokova pokriveni injem. Trčao sam s jednom cipelom u ruci, jer nisam mogao obuti desnu nogu, ne osjećajući ni bol ni studen.

— Što da se radi?

Otac nije odgovorio.

— Što da se radi, oče?

Bio je izgubljen u mislima. Izbor je bio u našim rukama. Jedan jedini put mogli smo sami odlučiti o svojoj sudbini. Ostati obojica u bolnici, kamo sam ga mogao uvesti kao bolesnika ili kao bolničara, zahvaljujući mojem liječniku. Ili pak slijediti ostale.

Odlučio sam pratiti oca kamo god bilo.

— Onda, što da se radi, oče?

Šutio je.

— Pustimo da nas evakuiraju s ostalima — rekao sam mu.

Nije odgovorio. Gledao je moju nogu.

— Vjeruješ li da ćeš moći hodati?

Da, vjerujem.

— Samo da zbog toga ne požalimo, Eliezer.

Doznao sam sudbinu onih koji su ostali u bolnici. Oslobodili su ih Rusi, jednostavno, devetog dana poslije evakuacije.

Nisam se više vratio u bolnicu. Otišao sam u svoj blok. Rana mi se bila otvorila i krvarila: snijeg pod mojim koracima ostajao je crven.

Starješina bloka dijelio je dvostruke porcije kruha i margarina, za put. Odjeće i košulja mogli smo uzeti koliko smo htjeli u magazinu.

Bilo je hladno. Pošli smo spavati.

Posljednja noć u Buni. Još jednom, posljednja noć. Posljednja noć u kući, posljednja noć u getu, posljednja noć u vagonu i sada posljednja noć u Buni. Koliko će se još puta naš život vući od jedne posljednje noći do druge?

Uopće nisam spavao. Kroz stakla pod injem probijali su se crveni bljesci. Topovski pucnji razdirali su noćni spokoj. Kako su bili blizu, Rusi! Između njih i nas — jedna noć, naša posljednja noć. Šaptalo se od kreveta do kreveta: s malo sreće, Rusi će biti ovdje prije evakuacije. Nada je još disala.

Netko je viknuo:

— Pokušajte spavati. Skupljajte snagu za put.

To me je podsjetilo na posljednje preporuke moje majke, u getu.

Ali nisam uspio usnuti. Osjećao sam kako mi gori noga.

Ujutro, logor je bio promijenio lice. Zatočnici su se pojavili u čudnoj opremi: reklo bi se da je maskerada.

Svatko je bio navukao više komada odjeće jedan preko drugoga da se što bolje zaštiti od hladnoće. Jadni lakrdijaši, širi nego viši, više mrtvi nego živi, jadni klauni čije je fantomsko lice izvirivalo iz hrpe robijaške uniforme! Pajaci!

Pokušavao sam naći vrlo veliku cipelu. Uzalud. Razrezao sam pokrivač i njime omotao ranjenu nogu. Zatim sam lutao logorom tražeći malo više kruha i koji krumpir.

Neki su govorili da će nas odvesti u Čehoslovačku. Ne: u Gros-Rosen. Ne: u Gleiwitz. Ne: u ...

Dva sata popodne. Snijeg i dalje gusto pada.

Sati su sada brzo prolazili. Već se hvatao suton. Dan se gubio u sivilu.

Starješina bloka odjednom se sjetio da smo zaboravili počistiti blok. Naredio je četvorici zatočenika da operu parket... Jedan sat prije napuštanja logora? Zašto? Za koga?

Za osloboditeljsku vojsku — viknuo je. — Neka znaju da su ovdje živjeli ljudi, a ne svinje.

Bili smo dakle ljudi? Blok je bio temeljito očišćen, opran do najsitnijih zakutaka.

U šest sati zazvonilo je zvono. Mrtvačko zvono. Pokop. Povorka se spremala krenuti.

— U redove! Brzo!

Za nekoliko trenutaka bili smo svi postrojeni, po blokovima. Padala je noć. Sve je teklo u redu, prema utvrđenom planu.

Upalili su se reflektori. Stotine naoružanih esesovaca izronile su iz tame, praćene ovčarskim psima. Nije prestajalo sniježiti.

Otvorila su se vrata logora. S druge strane činilo se da nas čeka još mračnija noć.

Prvi su se blokovi pokrenuli. Mi smo čekali. Morali smo čekati dok ne izađe pedeset šest blokova koji su bili prije nas. Bilo je vrlo hladno. U džepu sam imao dva komada kruha. S kolikim bih tekom njih pojeo! Ali nisam imao pravo. Ne sada.

Približavao se red na nas: blok 53... blok 55...

— Blok 56, naprijed, marš!

Sniježilo je bez kraja.

Šesto poglavlje

Leden vjetar puhao je svom žestinom. Ali mi smo hodali bez posrtanja.

Esesovci su nas tjerali da ubrzamo korak. »Brže, ništarije, ušljivi psi!« Zašto ne? Gibanje nas je málko zagrijavalo. Krv je lakše kolala našim žilama. Dobivao se osjećaj da oživljujemo...

»Brže, ušljivi psi!« Nismo više hodali, trčali smo. Kao automati. I esesovci su trčali, s oružjem u rukama. Činilo se da bježimo pred njima.

Crna noć. Od vremena do vremena, pucanj bi odjeknuo kroz noć. Dobili su zapovijed da pucaju na one koji ne mogu održavati ritam utrke. S rukom na obaraču nisu se toga lišavali. Čim se netko od nas zaustavio jednu sekundu, vatreni hitac dokončavao je jednog ušljivog psa.

Mehanički sam pravio korak za korakom. Vukao sam taj kostur od tijela koje je bilo još toliko teško. Da sam se mogao otarasiti sebe! Usprkos naporima da na to ne mislim, osjećao sam se podvojeno: moje tijelo i ja. Mrzio sam ga.

Ponavljao sam u sebi: »Ne misli, ne zaustavljaj se, trči.«

Oko mene su ljudi padali u prljav snijeg. Vatreni hitci.

Kraj mene je marširao jedan momak iz Poljske, zvao se Zalman. Radio je u Buni u skladištu električnog materijala. Rugali su mu se jer se uvijek molio ili razmišljao o nekom talmudskom problemu. To je za njega bio način da pobjegne od stvarnosti, da ne osjeća udarce...

Odjednom su ga pograbili grčevi u želudcu. »Boli me trbuh«, prošaptao mi je. Nije više mogao nastaviti. Morao se načas zaustaviti. Preklinjao sam ga:

— Čekaj još malo, Zalman. Uskoro će nas sve zaustaviti. Ne ćemo ovako trčati do kraja svijeta.

Ali on se u trku počeo raskopčavati, doviknuo mi je:

- Ne mogu više. Trbuh mi puca...
- Napregni se, Zalman... Pokušaj...
- Ne mogu više — stenjao je.

Spuštenih hlača, zastao je i pao.

To je posljednja slika koja mi je od njega ostala. Ne vjerujem da ga je koji esesovac dokrajčio, jer ga nitko nije primijetio. Morao je umrijeti pod nogama tisuća ljudi koji su slijedili za nama.

Brzo sam ga zaboravio. Opet sam počeo misliti o sebi. Zbog bolne noge pri svakom koraku potresala me je drhtavica. »Još nekoliko metara — mislio sam — još nekoliko metara i sve će svršiti. Past ću. Malen crveni plamen... Vatrehi hitac.« Smrt me je obavijala kao da će me ugušiti. Lijepila se uz mene. Osjećao sam da je mogu dodirnuti. Počinjala me je fascinirati ideja da ću umrijeti, da više ne ću biti. Ne postojati više. Ne osjećati više strašne bolove u nozi. Ne osjećati ništa više, ni umor, ni hladnoću, ništa. Iskočiti iz reda, dopustiti da otklizim prema rubu ceste.

Prisutnost moga oca bila je jedina stvar koja me je u tome sprječavala... Trčao je pokraj mene, zadihan, na izmaku snaga, na umoru. Nisam imao prava pustiti ga da umre. Što će činiti bez mene? Ja sam mu bio jedini oslonac.

Te su me misli opsjedale neko vrijeme. Dotle sam nastavljao trčati ne osjećajući bolnu nogu; nisam ni primjećivao da trčim, niti sam bio svjestan da imam tijelo koje tu galopira cestom, usred tisuća drugih.

Osvijestivši se, pokušao sam malo usporiti korak. Ali nije bilo načina. Oni valovi ljudi zapljuskivali su kao jaka plima, zgazili bi me kao mrava.

Bio sam tek mjesečar. Znao sam sklopiti oči i bivalo je kao da trčim u snu. Od vremena do vremena netko bi me silovito gurnuo otraga i tada sam se budio. Taj je vikao: »Trči brže. Ako ne želiš naprijed, pusti da drugi prođu.« Ali dovoljno mi je bilo zatvoriti oči jednu sekundu da vidim kako prolazi čitav svijet, da prosanjam čitav život.

Cesta bez kraja. Pustiti se da te gura gomila, pustiti se da te vuče slijepa sudbina. Kad bi se esesovci umorili, smjenjivali su ih. Nas nitko nije smjenjivao. Udova ukočenih od studeni, usprkos trčanju, suha grla, izgladnjeli, zasopljeni, nastavljali smo.

Bilo smo gospodari prirode, gospodari svijeta. Sve smo bili zaboravili, smrt, umor, prirodne potrebe. Jači od hladnoće i gladi, jači od hitaca i želje za smrću, osuđenici i skitnice, jednostavni brojevi, bili smo jedini ljudi na zemlji.

Napokon se jutarnja zvijezda pojavila na sivom nebu. Nejasna svjetlost počinjala se širiti na obzoru. Nismo više mogli, bili smo bez snaga, bez iluzija.

Zapovjednik je objavio da smo već prevalili sedamdeset kilometara od polaska. Odavno smo bili prekoračili granice umora. Naše su se noge micale mehanički, usprkos nama, bez nas.

Prošli smo kroz neko napušteno selo. Nijedne žive duše. Nijednog laveža. Kuće razjapljenih prozora. Neki su kliznuli iz redova da se pokušaju sakriti u nekoj opustjeloj zgradi.

Još jedan sat marša i napokon je stigla zapovijed odmora.

Kao jedan, svi smo se svalili u snijeg. Otac me je prodrmao.

— Ne ovdje... Ustani... Malo dalje. Ondje je neki hangar... Dođi...

Nisam imao ni želje ni snage da ustanem. Ipak sam poslušao. Nije to bio hangar nego ciglana urušena krova, razbijenih stakala, zidova uprljanih čađom. Nije bilo lako u nju prodrijeti. Stotine zatočenika gurale su se ispred vrata.

Uspjeli smo naposljetku ući. I unutra je bio debeo snijeg. Svalio sam se na zemlju. Tek tada sam osjetio sav svoj umor. Snijeg mi se činio poput jako mekana, jako topla saga. Zadrijemao sam.

Ne znam koliko sam dugo spavao. Nekoliko trenutaka ili čitav sat. Kad sam se probudio, neka smrznuta ruka lupkala me je po obrazima. Prisilio sam se otvoriti vjeđe: bio je to moj otac.

Koliko je ostario od sinoć! Tijelo mu je bilo sasvim zasukano, ušlo u se. Skamenjene oči, izbljedjele usne, istrunule. Sve je na njemu svjedočilo o krajnjem umoru. Glas mu je bio vlažan od suza i snijega:

Nemoj da te ponese san, Eliezer. Opasno je usnuti u snijegu. Tu se zaspi zauvijek. Dođi, mali moj, dođi. Ustani.

Da ustanem? Kako sam to mogao? Kako se izvući iz te dobre perine? Čuo sam očeve riječi, ali njihov smisao mi se činio praznim, kao da se od mene tražilo da ponesem čitav hangar na rukama...

— Dođi, sine, dođi...

Ustao sam stišćući zube. Podupirući me jednom rukom, izveo me je van. To nije bilo nimalo lako. Bilo je jednako neugodno izaći kao ući. Pod našim koracima umirali su zgnječeni ljudi, satrti nogama. Nitko nije držao stražu.

Bili smo vani. Leden vjetar uštipnuo me za lice. Grizao sam bez prestanka usne da se ne zalede. Oko mene sve je izgledalo kao da pleše mrtvački ples. Hvatala me vrtoglavica. Hodao sam grobljem. Između ukočenih tjelesa, drvenih klada. Nijednog tjeskobna krika, nijednog plača, ništa osim masovne agonije u tišini. Nitko nije nikoga molio za pomoć. Umiralo se jer je trebalo umrijeti. Nisu se stvarale teškoće.

U svakom ukočenom tijelu vidio sam sebe. I uskoro ih više ne ću ni vidjeti, bit ću jedno od njih. To je pitanje sati.

— Dođi, oče, vratimo se u hangar...

Nije odgovorio. Nije gledao mrtvace.

Dođi oče. Bolje je ondje. Moći ćemo se malo ispružiti. Jedan za drugim. Ja ću čuvati tebe, ti ćeš čuvati mene. Ne ćemo dopustiti da zaspimo. Jedan će nad drugim bdjeti.

Prihvatio je. Pošto smo se dosta nahodali po tjelesima i truplima, uspjeli smo se vratiti u hangar. Ondje smo se svalili na zemlju.

— Ne boj se ništa, mali moj. Spavaj, možeš spavati. Ja ću bdjeti.

— Najprije ti, oče. Spavaj.

Odbio je. Ispružio sam se i pokušao zaspiti, malo zadrijemati, ali uzalud. Bog zna što bih učinio da mogu usnuti na nekoliko časaka. Ali duboko u sebi osjećao sam da zaspiti znači umrijeti. I nešto se u meni bunilo protiv te smrti. Oko mene se ona nastanjivala bez buke, bez nasilja. Grabila je ponekog spavača, uvlačila se u njega i proždirala ga malo-pomalo. Pokraj mene netko je pokušavao probuditi svoga susjeda, brata možda, ili druga. Uzalud. Obeshrabren u naporima, ispružio se i sâm, pokraj trupla, i zaspao. Tko će njega buditi? Ispružio sam ruku, dodirnuo ga:

Probudi se. Ne smije se ovdje spavati...

Napola je otvorio vjeđe:

— Nikakvih savjeta — rekao je ugaslim glasom. — Puknuo sam. Fućka mi se za mir. Kidam s bojišta.

Otac je blago drjemuckao, i on. Nisam mu vidio oči. Kapa mu je pokrivala lice.

— Probudi se — šapnuo sam mu na uho.

Trgnuo se. Sjeo je i pogledao oko sebe, izgubljen, zapanjen. Imao je pogled siročeta. Okružio je pogledom po svima koji su bili oko njega kao da je odjednom odlučio napraviti inventar svoga svemira, saznati gdje se nalazi, na kojem mjestu, kako i zašto. Zatim se nasmiješio.

Uvijek ću pamtit taj smiješak. Iz kojega li je svijeta došao?

Debele snježne pahuljice nastavile su padati po truplima.

Otvorila su se vrata hangara. Pojavio se neki starac, inje mu na brkovima, usne pomodrjele od studeni. Bio je to Rab Eliahu, rabin jedne male zajednice u Poljskoj. Jako dobar čovjek, svi su ga voljeli u logoru, čak i kâpe i starješine blokova. Usprkos kušnjama i nesrećama, njegovo je lice i dalje sjalo unutarnjom čistoćom. To je bio jedini rabin kojega su u Buni zvali ne izostavljajući »rabi«. Sličio je na jednog od nekadašnjih proroka, uvijek usred naroda da ga tješi. I čudno je bilo što njegove riječi utjehe nikoga nisu srdile. One su stvarno umirivale.

Ušao je u hangar, a njegove oči, sjajnije nego ikada, kao da su nekoga tražile:

— Jeste li možda negdje vidjeli moga sina?

Bio je izgubio sina u gomili. Uzalud ga je tražio među samrtnicima. Poslije je razgrtao snijeg da nađe njegovo truplo. Bez uspjeha.

Tri su se godine stalno držali zajedno. Uvijek jedan kraj drugoga, za patnje, za udarce, za komad kruha i za molitvu. Tri godine, od logora do logora, od izdvajanja do izdvajanja. I sada — kad se činilo da je mir blizu — sudbina ih je razdvojila. Stigavši do mene, Rab Eliahu je promrljao:

To se dogodilo na putu. Izgubili smo jedan drugoga iz vida za vrijeme marša. Bio sam malo stao iza kolone. Nisam više imao snage trčati. A moj sin to nije primijetio. Kamo je nestao? Gdje ga mogu naći? Možda ste ga negdje vidjeli?

— Ne, Rab Eliahu, nisam ga vidio.

Tada je otišao, kao što je i došao: poput sjene nošene vjetrom.

Već je bio minuo kroz vrata kad sam se sjetio da sam vidio njegova sina kako trči pokraj mene. To sam bio zaboravio i nisam rekao Rabu Eliahu!

Potom sam se sjetio još nečega: sin ga je vidio kako zaostaje, hramljući, kako nazaduje prema začelju kolone. Vidio ga je. A nastavio je trčati na čelu, dopuštajući da se povećava razmak između njih.

Strašna mi je misao izronila u duhu: htio se riješiti svog oca! Osjetio je da mu otac slabi, povjerovao je da je to kraj i tražio je to razdvojenje da se otarasi tereta, da se oslobodi bremena koje bi moglo umanjiti njegove izgleda da preživi.

Dobro sam učinio što sam to zaboravio. Bio sam sretan što Rab Eliahu nastavlja tražiti svoga milog sina.

I mimo moje volje uzdigla se molitva u mojem srcu, prema Bogu u kojega nisam više vjerovao.

Bože moj, Gospodaru svijeta, daj mi snage da nikada ne učinim ono što je sin Raba Eliahua učinio.

Povici su se čuli izvana, u dvorištu, gdje je padala noć. Esesovci su zapovijedali da se opet formiraju redovi.

Nastavili smo marš. Mrtvi su ostali u dvorištu, pod snijegom, kao pobijeni vjerni stražari, bez pokopa. Nitko nad njima nije izrekao molitvu za mrtve. Sinovi su napustili ostatke svojih očeva bez ijedne suze.

Na putu je sniježilo, sniježilo, sniježilo bez kraja. Hodali smo sporije. Činilo se da su i sami stražari umorni. Ranjena me je noga prestala boljeti. Morala se potpuno smrznuti. Ta je noga za mene bila izgubljena. Bila je odijeljena od moga tijela kao kotač na kolima. Tim gore. Morao sam nečega biti svjestan: živjet ću samo s jednom nogom. Bitno je bilo ne misliti na to. Naročito ne misliti u tom času. Ostaviti misli za kasnije.

Naš marš je izgubio svaki izgled discipline. Svatko je hodao kako je htio, kako je mogao. Nisu se više čuli hitci. Naši su stražari morali biti umorni.

Ali smrti uopće nije trebala pomoć. Studen je savjesno obavljala svoj posao. Na svakom koraku netko bi se stropoštao, prestajao patiti.

Od vremena do vremena esesovski oficiri na motociklima spuštali su se duž kolone da prodrmaju sve veću bezvoljnost:

— Držite se! Stižemo!

— Hrabro! Još nekoliko sati!

— Stižemo u Gleiwitz!

Te riječi ohrabrenja, makar dolazile iz usta naših ubojica, najviše su nam pomagale. Nitko više nije htio napustiti natjecanje, upravo prije svršetka, tako blizu cilja. Oči su nam pretraživale obzor tražeći bodljikave žice Gleiwitza. Jedina želja nam je bila da tamo stignemo što je moguće brže.

Nastupila je noć. Snijeg je prestao padati. Marširali smo još nekoliko sati do cilja. Opazili smo logor tek kad smo se našli pred njegovim vratima.

Kâpe su nas brzo smjestili u barake. Gurali smo se, tiskali, kao da je to bilo posljednje utočište, vrata koja vode u život. Hodali smo po tijelima zgrčenim od boli. Gazili po rasječenim licima. Nije bilo krikova; poneko stenjanje. I nas je, oca i mene, bacila na zemlju ta plima koja je zapljuskivala. Pod našim nogama netko je ispuštao hropac:

— Gnječite me... smilujte se!

Glas mi nije bio nepoznat.

— Gnječite me... smilujte se! Milost!

Isti ugašen glas, isti hropac, već sam ga negdje čuo. Taj mi je glas nekada govorio. Gdje? Kada? Prije mnogo godina? Ne, to je moglo biti samo u logoru.

— Milost!

Osjećao sam da ga gnječim. Prekidao sam mu disanje. Htio sam ustati, trudio sam se odmaknuti, omogućiti mu da diše. I mene je gnječila težina drugog tijela. Teško sam disao. Zarivao sam nokte u nepoznata lica. Grizao sam oko sebe da nađem kakav pristup zraku. Nitko nije vrištao.

Odjednom sam se sjetio. Juliek! Onaj mladić iz Varšave što je svirao violinu u orkestru u Buni...

— Juliek, to si ti?

— Eliezer... Dvadeset pet udaraca bičem... Da... Sjećam se.

Zašutio je. Prošao je dugačak trenutak.

— Juliek! Čuješ li me, Juliek?

— Da... — rekao je slabim glasom. — Što želiš?

Nije bio mrtav.

— Kako se osjećaš, Juliek? — upitao sam, manje da doznam odgovor, više da ga čujem kako govori, živi.

— Dobro, Eliezer... Ide... Malo zraka... Umoran sam. Noge su mi natekle. Dobro je odmoriti se, ali moja violina...

Pomislio sam da je izgubio razum. Što je tu violina imala značiti?

— Što, violina?

Dahtao je:

— Ja se... Ja se bojim... da mi ne razbiju... violinu. .. Ja sam... ja sam je ponio sa sobom.

Nisam mu mogao odgovoriti. Netko je cijelim tijelom legao na mene, pokrio mi lice. Nisam mogao više disati, ni na usta, ni na nos. Znoj mi je curio po čelu i leđima. To je svršetak, kraj putovanja. Tiha smrt, gušenje. Ne mogu viknuti, pozvati u pomoć.

Pokušavao sam se osloboditi nevidljivog ubojice. Sva se želja za životom bila sabrala u mojim noktima. Grebao sam, borio se za jedan udisaj zraka. Derao sam neko trulo meso koje nije odgovaralo. Nisam se mogao izvući ispod mase koja mi je pritiskivala grudi. Tko zna? Možda se borim s nekim mrtvacem?

Nikada to ne ću doznati. Mogu samo reći da sam pobijedio. Uspio sam probušiti rupu kroz onaj zid umirućih, malu rupu kroz koju sam mogao popiti malo zraka.

— Oče, kako se osjećaš? — upitao sam čim sam mogao izustiti riječ.

Znao sam da ne može biti daleko od mene.

— Dobro! — odgovorio mi je dalekim glasom, kao da dolazi s drugoga svijeta. — Pokušavam spavati.

On pokušava spavati. Ima li krivo ili pravo? Može li se tu spavati? Zar nije opasno dopustiti da mu iščezne budnost, makar za jedan časak, kad smrt u svakom trenutku može na vas navaliti?

Razmišljao sam tako kad sam začuo zvuk violine. Zvuk violine u mračnoj baraci gdje se mrtvi gomilaju na živima. Kakav to luđak svira violinu ovdje, na rubu vlastita groba? Ili je to bila samo halucinacija?

To je morao biti Juliek.

Svirao je odlomak Beethovenova koncerta. Nikada nisam čuo takve čiste zvukove. U takvoj tišini.

Kako se uspio osloboditi? Izvući se ispod moga tijela a da ja to ne osjetim?

Bila je posvemašnja tama. Čuo sam samo tu violinu i bilo je kao da joj Juliekova duša služi za gudalo. Svirao je svoj život. Sav njegov život klizio je po strunama. Njegove izgubljene nade. Njegova spaljena prošlost, njegova ugašena budućnost. Svirao je ono što nikada više ne će svirati.

Nikada ne bih mogao zaboraviti Julieka. Kako bih mogao zaboraviti taj koncert održan pred publikom samrtnika i mrtvaca! Još i danas, kad čujem da sviraju Beethovena, oči mi se sklope, a iz tame izroni blijedo i tužno lice moga poljskog druga koji se violinom opraštao od auditorija umirućih i mrtvih.

Ne znam koliko je dugo svirao. San me je ophrvao. Kad sam se probudio, na svjetlosti dana, opazio sam Julieka, sučelice sebi, uvučena u se, mrtva. Kraj njega je ležala violina, zgažena, zgnječena, maleno neobično i dirljivo truplo.

Ostali smo tri dana u Gleiwitzu. Tri dana bez jela i pića. Nismo imali pravo napustiti baraku. Esesovci su stražarili na vratima.

Bio sam gladan i žedan. Morao sam biti jako prljav i izmožden, sudeći po izgledu drugih. Kruh koji smo ponijeli iz Bune odavno je bio progutan. A tko zna kad će nam dati novi obrok?

Fronta nas je pratila. Opet smo čuli topove, sasvim blizu. Ali nismo više imali snage ni hrabrosti pomišljati da nacisti ne će imati vremena da nas evakuiraju, da će Rusi uskoro stići.

Doznali smo da će nas deportirati u srce Njemačke.

Trećeg dana, u zoru, istjerali su nas iz baraka. Svatko je bio nabacio na leđa nekoliko pokrivača, kao molitvene šalove. Uputili su nas prema vratima koja su dijelila logor nadvoje. Ondje je stajala skupina esesovskih oficira. Glas se proširio po našim redovima: izdvajanje!

Esesovski oficiri su nas razvrstavali. Slabi: na lijevo. Oni koji su dobro hodali: na desno.

Moj otac je poslan lijevo. Potrčao sam za njim. Jedan mi je oficir zaurao iza leđa:

— Vрати se ovamo!

Ušuljao sam se među ostale. Nekoliko esesovaca jurnulo je da me potraži bojeći se takva nereda gdje bi se ljudi s desne strane mogli vratiti lijevo — a među njima moj otac i ja. Bilo je međutim nekoliko pucnjeva i nekoliko mrtvih.

Naredili su nam da svi izađemo iz logora. Poslije pola sata marša, stigli smo usred nekog polja, presječena tračnicama. Trebalo je čekati dolazak vlaka.

Snijeg je gusto padao. Zabranjeno je bilo sjesti i micati se.

Snijeg je počinjao stvarati debeo sloj na našim pokrivačima. Donijeli su nam kruha, običnu porciju. Bacili smo se na nj. Netko se sjetio da ugasi žeđ jedući snijeg. Uskoro su ga drugi oponašali. Kako nismo imali pravo da se sagnemo, svatko je izvadio žlicu i jeo snijeg koji se nakupio na susjedovim leđima. Zalogaj kruha i žlica snijega. Tomu su se smijali esesovci koji su promatrali prizor. Prolazili su sati. Oči su nam bile umorne od zurenja u obzor da vidimo kad će se pojaviti vlak oslobođenja. Stigao je tek kasno uvečer. Neizmjereno dugačak vlak, sastavljen od stočnih vagona, bez krova. Esesovci su nas ugurali, po stotinu u vagon: bili smo tako mršavi! Kad je završeno ukrcavanje, kompozicija je krenula.

Sedmo poglavlje

Stisnuti jedni uz druge pokušavajući oduprijeti se hladnoći, prazne i teške glave u isto vrijeme, u mozgu kovitlac pljesnivih uspomena. Duh trom od ravnodušnosti. Ovdje ili drugdje — koja razlika? Crknuti danas ili sutra, ili poslije? Noć se oteгла, duga kao da nikada ne će proći.

Kad se napokon na obzoru pojavila siva vedrina, otkrila mi je splet ljudskih obličja — glave im utonule između ramena, zgrčeni, nagomilani jedni svrh drugih, poput polja nadgrobnoг kamenja pokrivena prašinom na prvim prošnjajima zore. Pokušavao sam razlučiti one koji su još živi od onih koji to više nisu. Ali nije bilo razlike. Pogled mi se dugo zadržao na jednom koji je, otvorenih očiju, zurio u prazninu. Njegovo pomodrijelo lice bilo je prekriveno slojem inja i snijega.

Moj otac je bio skutren pokraj mene, omotan pokrivačem, s tovarom snijega na ramenima. A ako je mrtav, i on? Zovnuo sam ga. Nikakva odgovora. Viknuo bih da sam mogao. Nije se micao.

Odjednom me je shrvala očevidnost: nema više razloga da živim, nema više razloga da se borim.

Vlak se zaustavio usred pusta polja. To naglo zaustavljanje probudilo je nekoliko spavača. Ustali su na noge i bacili iznenađen pogled oko sebe.

Vani, esesovci su prolazili urlajući:

— Izbacite sve mrtve! Sva trupla napolje!

Živi su se obradovali. Imat će više mjesta. Dobrovoljci su se dali na posao. Pipali su one koji su i dalje bili šćućureni.

— Evo jednoga! Prihvatite ga!

Svukli su ga, i preživjeli su pohlepno razdijelili njegovu odjeću, zatim su ga dvojica »grobara« prihvatila za glavu i noge i izbacila iz vagona, kao vreću brašna.

Čulo se gotovo odasvud dozivanje:

— Ta dođite! Ovdje je još jedan! Moj susjed. Ne miče se više.

Probudio sam se iz apatije tek kad su se ti ljudi približili mojem ocu. Bacio sam se na njegovo tijelo. Bilo je hladno. Pljusnuo sam ga. Protrljao sam mu ruke, vičući:

— Oče! Oče! Probudi se. Hoće te baciti iz vagona.

Njegovo je tijelo ostalo nepomično.

Dva su me grobara uhvatila za ovratnik.

— Pusti ga. Dobro vidiš da je mrtav.

— Ne! — viknuo sam. — Nije mrtav! Još nije.

Nastavio sam ga još jače udarati. U jednom času otac je otvorio vjeđe. Oči su mu bile staklene, slabašno je disao.

— Vidite! — viknuo sam.

Iz našeg vagona istovarili su dvadesetak trupla. Zatim je vlak nastavio vožnju, ostavljajući iza sebe nekoliko stotina gole siročadi bez pokopa u nekom polju pod snijegom u Poljskoj.

Nismo dobivali nikakve hrane. Živjeli smo od snijega: snijeg je bio mjesto kruha. Dani su sličili na noći, a noći su u našoj duši ostavljale talog tame. Vlak je sporo vozio, zaustavljao se često po nekoliko sati i opet polazio. Nije prestajalo sniježiti. Ostajali smo šćućureni cijele bogovetne dane i noći, jedni uz druge, ne progovarajući ni riječi. Bili smo tek zaleđena tjelesa. Sklopljenih vjeđa samo smo očekivali sljedeće zaustavljanje da istovarimo mrtve.

Koliko dana, koliko noći putovanja? Događalo se da prolazimo kroz njemačka naselja. Vrlo rano izjutra, ponajčešće. Radnici su odlazili na posao. Zaustavljali su se i slijedili nas pogledom, inače nisu bili iznenađeni.

Kad smo se jednog dana zaustavili, jedan je radnik izvukao komad kruha iz torbe i bacio ga u vagon. Nastala je gužva. Desetci izgladnjelih ubijali su se zbog nekoliko mrvica. Njemački su se radnici živo zanimali za taj prizor.

Godinama poslije, prisustvovao sam prizoru iste vrste u Adenu. Putnici s našeg broda zabavljali su se bacajući kovanice »urođenicima« koji su ronili da ih pokupe. Jedna Parižanka aristokratskog držanja jako se zabavljala tom igrom. Odjednom sam

opazio dvoje djece kako se nasmrt tuku, pokušavajući jedno drugo udaviti, pa sam preklinjao tu damu:

— Molim vas, nemojte više bacati kovanice!

— Zašto ne? — rekla je. — Volim dijeliti milostinju...

U vagonu gdje je pao kruh razvila se prava bitka. Bacali su se jedni na druge, međusobno se gazili, trgali, grizli. Grabežljive zvijeri puštene s lanca, sa životinjskom mržnjom u očima; bila ih je spopala iznimna vitalnost, naoštrila im zube i nokte.

Skupina radnika i znatiželjnika našla se duž cijelog vlaka. Očito još nikada nisu bili vidjeli vlak s takvim teretom. Uskoro su gotovo posvuda padali komadi kruha u vagone. Gledatelji su promatrali te kosture od ljudi kako se ubijaju za jedan zalogaj.

Jedan je komad pao u naš vagon. Odlučio sam da se ne mičem. Znao sam uostalom da ne bih imao potrebne snage za borbu protiv desetak razularenih ljudi! Opazio sam nedaleko od sebe starca koji se vukao četveronoške. Upravo se izvukao iz gužve. Zavukao je ruku k srcu. Isprva sam pomislio da je dobio udarac u grudi. Poslije sam razumio: pod bluzom je imao komad kruha. S izvanrednom ga je brzinom izvukao i prinio ustima. Oči su mu zasjale; smiješak, sličan grimasi, osvijetlio je njegovo mrtvo lice. I odmah se ugasio. Kraj njega se izduživala neka sjena. I ta se sjena bacila na njega. Omamljen od udaraca, umlaćeni starac je kričao:

— Meir, mali moj Meir! Zar me ne poznaješ? Ja sam tvoj otac... Zlo mi činiš... Ubijaš svog oca... Imam kruha... i za tebe... i za tebe isto tako...

Srušio se. Još je držao komadić kruha u stisnutoj šaci. Htio ga je prinijeti ustima. Ali onaj se bacio na njega i oteo mu ga. Starac je još nešto promrmljao, ispustio hropac i umro, usred opće ravnodušnosti. Sin ga je premetnuo, uzeo komad i počeo ga proždirati. Nije mogao daleko stići. Dva su ga čovjeka stigla i bacila se na njega. Drugi su im se pridružili. Kad su se povukli, blizu mene bila su dva mrtvaca jedan do drugoga, otac i sin. Imao sam šesnaest godina.

U našem se vagonu nalazio jedan prijatelj mog oca, Meir Katz. Radio je u Buni kao vrtlar i, od vremena do vremena, donosio nam je malo povrća. Njegova je prehrana bila malo manje loša, bolje je

podnosio zatočeništvo. Zbog relativno veće snage imenovali su ga odgovornim za naš vagon.

Treće noći putovanja iznenada sam se probudio, osjećajući na grlu dvije ruke koje su me pokušavale udaviti. Imao sam tek vremena viknuti: »Oče!«

Samo tu riječ. Osjećao sam da se gušim. Ali moj otac se probudio i zgrabio mog napadača. Preslab da ga nadjača, sjetio se zovnuti Meira Katza:

— Dođi, dođi brzo! Dave mi sina!

Nekoliko časaka poslije bio sam oslobođen. Nikada nisam doznao zašto me je taj čovjek htio udaviti.

Ali nekoliko dana poslije, Meir Katz se obratio mojem ocu:

— Šlomo, ja slabim. Gubim snagu. Ne ću izdržati...

— Nemoj se prepustiti! — pokušao ga je ohrabriti moj otac. — Treba izdržati! Ne gubi samopouzdanje!

Ali Meir Katz je muklo zastenjao umjesto odgovora:

— Ne mogu više, Šlomo!... Što ja tu mogu? Ne mogu više...

Otac ga je uhvatio za ruku. A Meir Katz, on, taj snažni čovjek, najstameniji među nama, počeo je plakati. Sina su mu oteli još u prvom izdvajanju, a tek je sada zaplakao. Tek se sada slomio. Nije mogao više. Bio je na izmaku snaga.

Posljednjeg dana putovanja podignuo se strašan vjetar; a snijeg i dalje nije prestajao padati. Osjećali smo da je blizu kraj, pravi kraj. Ne ćemo dugo izdržati na tom ledenom vjetru, u toj oluji.

Netko je ustao i viknuo:

— Ne smijemo sjediti po ovakvu vremenu. Pocrkat ćemo zaleđeni! Ustanimo, mičimo se malo...

Svi smo ustali. Svatko je jače stegnuo vlažni pokrivač. I prisilili smo se da napravimo nekoliko koraka, da se okrenemo na mjestu.

Odjednom se prolomio krik u vagonu, krik ranjene životinje. Netko je upravo preminuo.

Ostali, koji su također osjećali da su na pragu smrti, oponašali su njegov krik. I ti su krici kanda dolazili s drugoga svijeta. Uskoro su svi kričali. Plač, stenjanje. Krici očaja izbačeni u vjetar i snijeg.

Zaraza se proširila na druge vagone. Stotine se krikova podiglo u isti čas. Ne znajući protiv koga. Ne znajući zašto. Hropac agonije

cijele kompozicije koja je osjećala da dolazi kraj. Svatko će ovdje završiti. Sve su granice bile prijeđene. Nitko više nije imao snage. A noć je još trebala dugo trajati.

Meir Katz je stenjao:

— Zašto nas odmah ne postrijeljavaju?

Iste večeri stigli smo na odredište.

Bilo je to kasno noću. Došli su stražari da nas iskrcaju. Mrtvi su ostavljeni u vagonima. Mogli su sići samo oni koji su se još držali na nogama.

Meir Katz je ostao u vagonu. Posljednji dan bio je najveći ubojica. U onaj vagon bilo nas se popelo stotinjak. Sišlo nas je desetak. Među njima, moj otac i ja.

Stigli smo u Buchenwald.

Osmo poglavlje

Na vratima logora čekali su nas esesovski oficiri. Prebrojili su nas. Zatim su nas usmjerili prema zbornom mjestu. Zapovijedi su nam davali preko razglasa: »U redove po pet.« »U skupine po sto.« »Pet koraka naprijed.«

Čvrsto sam stezao očevu ruku. Stara i poznata bojazan: da ga ne izgubim.

Sasvim blizu nas dizao se visok dimnjak krematorijske peći. Nije nas se više doimao. Jedva je privlačio našu pozornost.

Jedan veteran iz Buchenwalda rekao nam je da ćemo se tuširati i zatim razdijeliti po blokovima. Očaravala me je pomisao na kupku u toploj vodi. Moj otac je šutio. Teško je disao pokraj mene.

— Oče — rekao sam — još samo malo. Uskoro ćemo leći. U krevet. Moći ćeš se odmoriti...

Nije odgovorio. I ja sam bio toliko umoran da sam ostao ravnodušan na njegovu šutnju. Jedina mi je želja bila da se što prije okupam u toploj vodi i ispružim na krevetu.

Ali nije bilo lako doprijeti do tuševa. Stotine su se zatočenika onamo gurale. Stražari nisu bili sposobni uspostaviti red. Udarali su lijevo i desno, bez vidljiva rezultata. Drugi, koji nisu imali snage da se guraju, čak ni da stoje, posjedali su u snijeg. Moj otac je htio to isto učiniti. Stenjao je.

— Ne mogu više... Gotovo je... Umrijet ću ovdje... Povukao me je prema humku snijega iz kojega su virila ljudska obličja, komadi pokrivača.

— Pusti me — zatražio je. — Ne mogu više... Smiluj mi se... Čekat ću ovdje dok se ne bude moglo ući u kupaonicu. .. Ti ćeš doći po mene.

Htio sam zaplakati od bijesa. Toliko je proživio, toliko je propatio; zar ću ostaviti oca da sada umre? Sada kad se možemo okupati i leći?

— Oče! — viknuo sam. — Oče! Ustani odatle! Odmah! Ubit ćeš se...

I zgrabio sam ga za mišicu. On je nastavio stenjati:

— Ne viči, sine moj... Smiluj se svom starom ocu... Pusti me da ovdje počinem... Samo malo... Molim te, umoran sam... na izmaku snaga...

Postao je sličan djetetu: slab, plačljiv, ranjiv.

— Oče — rekao sam mu — ne možeš ovdje ostati. Pokazao sam mu trupla oko njega: i oni su htjeli ovdje počinuti.

— Vidim, sine moj, dobro ih vidim. Pusti ih da spavaju. Odavno nisu sklopili oči... Isrcpljeni su, iscrpljeni. ..

Glas mu je bio nježan. Urlao sam u vjetar:

Oni se nikada više ne će probuditi! Nikada više, razumiješ li?

Tako smo raspravljali na trenutak koji je potrajao. Osjećao sam da ne raspravljam s njim nego sa samom smrću, sa smrću koju je već izabrao.

Počele su zavijati sirene. Uzbuna. Svjetla su se pogasila u cijelom logoru. Stražari su nas potjerali prema blokovima. Za tren oka nikoga više nije bilo na zbornom mjestu. Bili smo presretni što više nismo morali ostati vani, na ledenom vjetru. Svalili smo se na pod. Nije više bilo kreveta na kat. Kazani juhe, kraj ulaznih vrata, nikoga nisu privukli. Spavati, samo to je bilo važno.

Bio je već dan kad sam se probudio. Tada sam se sjetio da imam oca. Još od buđenja slijedio sam gomilu ne brinući se o njemu. Znao sam da je na izmaku snaga, na rubu samrtni, a ipak sam ga bio napustio.

Krenuo sam u potragu za njim.

Ali u istom trenu javila se u meni ova misao: »Barem da ga ne nađem! Kad bih se mogao osloboditi toga smrtnog tega, tako da se mogu svim snagama boriti za vlastiti opstanak, da se ne moram brinuti ni za koga osim za sama sebe.« Odmah sam se zastidio, zastidio za svoj život, za sama sebe.

Hodao sam cijele sate ne mogavši ga naći. Onda sam došao u neki blok gdje se dijelila crna »kava«. Čekali su u redu, tukli su se.

Jedan plačljiv glas, pun molbe, zapljusnuo me s leđa:

— Eliezer... sine moj... donesi mi... malo kave...

Potrčao sam prema njemu.

— Oče! Tako sam te dugo tražio... Gdje si bio? Jesi li spavao?...
Kako se osjećaš?

Morao je gorjeti od vrućice. Poput divlje životinje probijao sam se prema kazanu kave. I uspio sam dobiti šalicu kave. Popio sam jedan gutljaj. Ostatak je bio za njega.

Nikada ne ću zaboraviti zahvalnost koja je svijetlila iz njegovih očiju dok je gutao taj napitak. Zahvalnost životinje. S tih nekoliko gutljaja tople vode sigurno sam mu pružio više zadovoljstva nego tijekom cijelog svoga djetinjstva...

Bio je ispružen na podu... pomodrio, blijedih i uvelih usana, tresao se od drhtavice. Nisam mogao dulje ostati kraj njega. Bila je izdana zapovijed da se isprazne prostorije radi čišćenja. Samo su bolesni mogli ostati.

Ostali smo pet sati vani. Razdijelili su nam juhu. Kad su nam dopustili da se vratimo u blokove, potrčao sam prema ocu:

— Jesi li jeo?

— Nisam.

— Zašto?

— Ništa nam nisu dali... Rekli su da smo bolesni, da ćemo uskoro umrijeti i da bi šteta bila bacati hranu. .. Ne mogu više...

Dao sam mu ono što je preostalo od moje juhe. Ali u srcu me je stezalo. Osjećao sam da mu to prepuštam preko volje. Nisam se odupro iskušenju, nimalo više nego sin Raba Eliahua.

Iz dana u dan on je slabio, pogled mu se mutio, lice popimalo boju uvela lišća. Trećeg dana nakon dolaska u Buchenwald svi su morali otići pod tuševe. I bolesnici, koji su trebali posljednji proći.

Na povratku s kupanja, morali smo dugo čekati na otvorenom. Još nije bilo završeno čišćenje blokova.

Opazivši u daljini oca, potrčao sam mu u susret. Prošao je pokraj mene kao sjena, minuo je bez zaustavljanja, nije me ni pogledao. Zovnuo sam ga, nije se okrenuo. Potrčao sam za njim:

— Oče, kamo trčiš?

Pogledao me je načas, a njegov pogled je bio dalek, svijetao, lice drugog čovjeka. Samo načas, zatim je nastavio trčati.

Oboljevši od dizenterije, moj otac je ležao u odjeljku, i s njim pet drugih bolesnika. Sjedio sam kraj njega, bdio, ne usuđujući se povjerovati da bi još mogao izbjeći smrt. Ipak, sve sam činio da mu pružim nade.

Odjednom, uspravio se na ležaju i grozničave usne naslonio na moje uho:

— Eliezer... Moram ti reći gdje se nalazi zlato i srebro koje sam zakopao... U podrumu... Znaš...

Počeo je sve brže i brže govoriti, kao da se bojavao da više ne će imati dovoljno vremena da mi sve kaže. Pokušavao sam mu reći da još nije svemu kraj, da ćemo se skupa vratiti kući, ali on me nije htio slušati. Nije me mogao više slušati. Bio je iscrpljen. Curak pljuvačke, pomiješan s krvi, tekao mu je niz usne. Bio je sklopio vjeđe. Disanje mu se zadahtalo.

S jednim sam zatočenikom iz toga bloka uspio razmijeniti svoju krevetnu podlogu za porciju kruha. Poslije podne stigao je liječnik. Pošao sam mu reći da je moj otac veoma bolestan.

— Dovedi ga ovamo!

Objasnio sam mu da se ne može držati na nogama. Ali liječnik nije htio ništa čuti. Bilo kako bilo, doveo sam mu oca. Pogledao ga je, zatim oporo upitao:

— Što hoćeš?

— Otac mi je bolestan — odgovorio sam umjesto njega. — Dizenterija...

— Dizenterija? Ja se time ne bavim. Ja sam kirurg. Idite! Napravite mjesta za druge!...

Moji prosvjedi ničemu nisu poslužili.

— Ne mogu više, sine moj... Odvedi me u odjeljak...

Odveo sam ga i pomogao mu da se ispruži. Drhtao je.

— Pokušaj malo zaspati, oče. Pokušaj usnuti... Disanje mu je bilo zapriječeno, učestalo. Držao je stisnute vjeđe. Ali bio sam uvjeren da sve vidi. Da sada vidi istinu svega toga.

Drugi je liječnik stigao u blok. Ali otac nije više htio ustati. Znao je da bi bilo uzalud.

Taj liječnik došao je uostalom samo da dokonča bolesnike. Čuo sam ga kako im viče da su lijenčine, da samo žele ostati u krevetu... Poželio sam da mu skočim za vrat, da ga zadavim. Ali nisam imao hrabrosti, ni snage. Bio sam prikovan uz agoniju svoga oca. Ruke su me boljale, toliko su se bile zgrčile. Zadaviti liječnika i sve ostale! Spaliti svijet! Ubojice moga oca! Ali krik mi je ostao u grlu.

Vrativši se s dijeljenja kruha, zatekao sam oca gdje plače kao dijete:

— Sine moj, tuku me! -Tko?

Mislio sam da bulazni.

— On, Francuz... I Poljak... Tukli su me...

Još jedna rana u srcu, jedna dodatna mržnja. Jedan razlog manje da se živi.

— Eliezer... Eliezer... reci im da me ne udaraju... Ništa nisam učinio... Zašto me udaraju?

Počeo sam vrijeđati njegove susjede. Rugali su mi se. Obećao sam im kruha, juhe. Smijali su se. Zatim su se razbjesnili. Ne mogu više podnijeti moga oca, rekli su, koji se ne može odvući van radi svojih potreba.

Sutradan se potužio da su mu uzeli njegovu porciju kruha.

Dok si spavao?

Ne. Nisam spavao. Bacili su se na mene. Oteli su mi ga, moj kruh... I tukli su me... Ponovno... Ne mogu više, sine moj... Malo vode...

Znao sam da ne smije piti. Ali tako me je dugo molio da sam popustio. Voda je za njega bila najgori otrov, ali što sam još mogao učiniti za njega? S vodom, bez vode, to će ionako uskoro završiti...

Ti, barem ti mi se smiluj...

Da mu se smilujem! Ja, njegov sin jedinac!

Prošao je tako tjedan dana.

— To je tvoj otac, onaj tamo? — upitao me je starješina bloka.

— Da.

— Jako je bolestan.

— Doktor ne želi ništa za njega učiniti.

Pogledao me je u oči:

— Doktor ne može ništa više za njega učiniti. Ne možeš ni ti.

Položio je krupnu dlakavu ruku na moje rame i dodao:

— Slušaj me dobro, mali. Ne zaboravi da si u koncentracijskom logoru. Ovdje se svatko mora boriti za sebe i ne misliti na druge. Čak ni na svog oca. Ovdje nema oca do kojeg se drži, nema brata, nema prijatelja. Svatko živi i umire za sebe, sam. Dajem ti dobar savjet: nemoj više davati svoju porciju kruha i juhe ostarjelu ocu. Ne možeš ništa više za njega učiniti. A ubit ćeš sama sebe. Morao bi naprotiv uzimati njegovu porciju...

Slušao sam ga bez prekidanja. Ima pravo, pomislio sam u najtajnijem kutku sebe, ne usuđujući se sam sebi priznati. Prekasno je da spasiš svog ostarjela oca, govorio sam u sebi. Mogao bi imati dvije porcije kruha, dvije porcije juhe...

Trajalo je to djelić sekunde, ali osjećao sam se krivim. Potrčao sam zatražiti malo juhe i dao sam je ocu. Ali on je nije htio; želio je samo vode.

— Nemoj piti vode, jedi juhe...

— Gorim... Zašto si tako zao prema meni, sine moj?... Vode...

Donio sam mu vode. Zatim sam napustio blok radi proziva. Ali smjesta sam se opet vratio. Ispružio sam se na gornji ležaj. Bolesnici su mogli ostati u bloku. Bit ću dakle bolesnik. Nisam htio ostaviti oca.

Svuda naokolo sad je vladala tišina, prekidana samo stenjanjem. Ispred bloka esesovci su izdavali naredbe. Jedan oficir prošao je kraj krevetâ. Moj otac je preklinjao:

— Sine moj, vode... Gorim... Moja utroba...

— Tišina, tamo! — zaurlao je oficir.

— Eliezer — nastavljao je moj otac — vode...

Oficir mu se približio i viknuo mu da umukne. Ali ga moj otac nije čuo. Nastavio je mene zvati. Oficir mu je tada zadao snažan udarac pendrekom po glavi.

Nisam se pomaknuo. Bojao sam se, moje se tijelo bojalo da i ono ne dobije udarac.

Otac je ispustio još jedan hropac, i to je bilo moje ime: »Eliezer«.

Vidio sam da još diše, isprekidano. Nisam se micao.

Kad sam nakon proziva sišao, mogao sam još vidjeti kako mu usne kroz drhtavicu nešto mrmrljaju. Nagnut iznad njega, ostao sam više od sat vremena da ga gledam, da urežem u sebe njegovo okrvavljeno lice, njegovu razbijenu glavu.

Zatim sam morao poći da legnem. Popeo sam se na ležaj, iznad oca koji je još bio živ. Bilo je to 28. siječnja 1945.

Probudio sam se 29. siječnja u zoru. Na mjestu mog oca ležao je drugi bolesnik. Morali su ga dignuti prije zore da ga odnesu u krematorij. Možda je još disao...

Nije bilo molitve na njegovu grobu. Ni svijeće upaljene za njegov spomen. Njegova posljednja riječ bilo je moje ime. Doziv, a ja nisam odgovorio.

Nisam plakao, i boljelo me je što ne mogu plakati. Ali nisam više imao suza. A u dnu moga bića, da sam pretražio dubine svoje nemoćne savjesti, možda sam mogao pronaći nešto poput: napokon slobodan!

Deveto poglavlje

Morao sam još ostati u Buchenwaldu do 11. travnja. Ne ću govoriti o svom životu kroz to vrijeme. Nije više bio važan. Poslije očeve smrti ništa me se više nije ticalo.

Bio sam prebačen u dječji blok, gdje nas je bilo šest stotina.

Fronta se približavala.

Provodio sam dane u posvemašnjem ljenčarenju. Samo s jednom željom: jesti. Nisam više mislio na oca, ni na majku.

Od vremena do vremena događalo mi se da sanjam. O malo juhe. O dodatnom obroku juhe.

5. travnja kotač povijesti se okrenuo.

Bilo je kasno poslije podne. Svi smo stajali u bloku, čekajući da nas jedan esesovac dođe prebrojiti. Kasnio je. Takvo se zakašnjenje nikada nije vidjelo, otkada postoji Buchenwald. Moralo se nešto dogoditi.

Dva sata kasnije razglasi su prenijeli naredbu zapovjednika logora: svi Židovi moraju doći na zbornu mjesto.

To je kraj! Hitler će održati obećanje.

Djeca iz našeg bloka uputila su se prema zbornom mjestu. Samo se to moglo učiniti: Gustav, starješina bloka, govorio nam je svojim štapom... Ali na putu smo susretali zatočenike koji su nam šaptali:

— Vratite se u blok. Nijemci vas žele strijeljati. Vratite se u blok i ne mičite se.

Vratili smo se u blok. Saznali smo putem da je pokret otpora u logoru odlučio ne napustiti Židove i spriječiti njihovu likvidaciju.

Kako je bivalo kasno i velik nered vladao — bezbrojni su Židovi prošli kao ne-Židovi — zapovjednik logora je odlučio da se sutra održi opći proziv. Svi će se morati ondje pojaviti.

Proziv je održan. Zapovjednik logora je objavio da će se logor Buchenwald likvidirati. Po deset blokova zatočenika evakuirat će se svaki dan. Od toga časa nije više bilo dijeljenja kruha i juhe. I

evakuacija je započela. Svaki dan po nekoliko tisuća zatočenika prošlo je kroz vrata i nije se više vratilo.

10. travnja bilo nas je još dvadesetak tisuća u logoru, od toga nekoliko stotina djece. Odlučili su da nas sve evakuiraju odjednom. Do večeri. Zatim će logor dignuti u zrak.

Okupili smo se dakle na zbornom mjestu, u redovima po pet, čekajući da vidimo kako se otvaraju vrata. Iznenada su počele zavijati sirene. Uzbuna. Vratili smo se u blokove. Bilo je prekasno da nas te večeri evakuiraju. Evakuacija je odgođena za sutra.

Glad nas je izjedala; ništa nismo jeli već šest dana, tek malo trave i pokoju ljusku krumpira nađenu pokraj kuhinja.

U deset sati ujutro esesovci su se raspršili po logoru i stali goniti posljednje žrtve prema zbornom mjestu.

Tada je pokret otpora odlučio krenuti u akciju. Odjedanput su posvuda izronili naoružani ljudi. Rafali. Eksplozije granata. Mi smo, djeca, ostali ležeći ničice u bloku.

Bitka nije dugo trajala. Oko podne sve se opet smirilo. Esesovci su pobjegli i pobunjenici su preuzeli upravu nad logorom.

Oko šest sati popodne prvi američki tenk pojavio se na vratima Buchenwalda.

Prva je gesta slobodnih ljudi bila da se bacimo na namirnice. Nije se mislilo ni na što drugo. Ni na osvetu, ni na roditelje. Samo na kruh.

I čak kada više nije bilo gladi, nikoga nije bilo da misli na osvetu. Sutradan, nekoliko mladih ljudi otrčalo je u Weimar da nakupe krumpira i odjeće — i da spavaju s djevojkama. Ali što se tiče osвете, ni traga.

Tri dana nakon oslobođenja Buchenwalda teško sam obolio: otrovanje. Prebačen sam u bolnicu i proveo dva tjedna između života i smrti.

Jednog sam se dana mogao pridignuti, pošto sam pribrao sve snage. Htio sam se vidjeti u zrcalu koje je visjelo na sučelnom zidu. Nisam se bio vidio od geta.

Iz zrcala me je promatralo neko truplo.

Njegov pogled u moje oči više me ne napušta.

SKEN I OBRADA: KIKA

Sadržaj

Predgovor Eliea Wiesela novom izdanju

Proslov Françoisa Mauriaca

Prvo poglavlje

Drugo poglavlje

Treće poglavlje

Četvrto poglavlje

Peto poglavlje

Šesto poglavlje

Sedmo poglavlje

Osmo poglavlje

Deveto poglavlje